.. Uttara Gita Bhashya ..

॥ उत्तर गीता भाष्य ॥

॥ उत्तरगीता ॥
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य
श्रीमद्गौडपादाचार्यैः
विरचितया व्याख्यया समेता
संभूषिता ॥
अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरम् ।

आत्मानमखिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये ॥
इह खलु भगवानर्जुनः धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे भगवदुपदिष्टमात्मतत्त्वोपदेशं विषयभोगप्रावण्येन विस्मृत्य पुनस्तदेवात्मतत्त्वं ज्ञातुं भगवन्तं पृच्छति---

अर्जुन उवाच ---

यदेकं निष्कलं ब्रह्म व्योमातीतं निरञ्जनम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं विनाशोत्पत्तिवर्जितम् ॥१ ॥

कारणं योगनिर्मुक्तं हेतुसाधनवर्जितम् ।
हृदयाम्बुजमध्यस्थं ज्ञानज्ञेयस्वरूपकम् ॥२ ॥

तत्क्षणादेव मुच्येत यज्ज्ञानाद्ब्रूहि केशव ।

हे केशव यज्ज्ञानात् यस्य ब्रह्मणः सम्यग्ज्ञानात् तत्क्षणादेव ज्ञानोत्तरक्षणादेव मुच्येत अविद्यानिवृत्तिद्वारा आनन्दावाप्तिर्भवेत् , तत् ब्रह्म ब्रूहि स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यां प्रतिपादय इत्यर्थः । एतदेव लक्षणैर्दर्शयति--- यदित्यादिना ।
एकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितम् , निष्कलम् अवयवरहितम् , व्योमातीतम् ,

आकाशादिचतुर्विंशतितत्त्वातीतम् ,
निरञ्जनम् स्वयंप्रकाशम् , अप्रतर्क्यम् ,
अमनोगोचरम्---
' यन्मनसा न मनुते ' इति श्रुतेः , अविज्ञेयम्
प्रमाणाविषयम्---
' यद्वाचानिरुक्तम् ' ' यतो वाचो निवर्तन्ते '
इति श्रुतेः ,
विनाशोत्पत्तिवर्जितं त्रैकालिकरूपम् , कारणम्
सर्वोत्पत्तिनिमित्तोपादान-
रूपम् , योगनिर्मुक्तं वस्त्वन्तरसंबन्धरहितम् ,
हेतुसाधनवर्जितं निमित्तत्वोपादनत्वधर्मादिवर्जितम्
इत्यर्थः , स्वस्य सनातनत्वेन ताभ्यामेव वर्जितमिति वा ,
हृदयाम्बुजमध्यस्थं सर्वलोकान्तर्नियामकतया
सर्वलोकहृदय-
कमलमध्यस्थम् , ज्ञानज्ञेयस्वरूपकं ज्ञानं
स्वविषयप्रकाशः
ज्ञेयं विषयः तदुभयस्वरूपं तदुभयसत्तात्मकम् ,
यत् ब्रह्म , तत् कीदृशमिति प्रश्नार्थः ॥

एवमर्जुनेन पृष्टो भगवान्
प्रश्नार्थमभिनन्दन् उत्तरमाह---

श्रीभगवानुवाच ---

साधु पृष्टं महाबाहो बुद्धिमानसि पाण्डव ॥३ ॥
यन्मां पृच्छसि तत्त्वार्थमशेषं प्रवदाम्यहम् ।

हे महाबाहो इति सम्बोधयन्
सर्वशत्रुनिबर्हणसामर्थ्यं
द्योतयति । शत्रवो रागादयश्च । हे पाण्डवेति सत्कुलप्रसूतिं
द्योतयति । बुद्धिमानसीति स्तुवन्
स्वोक्तार्थग्रहणावधारणसामर्थ्यं
द्योतयति ।त्वं मां प्रति यदात्मतत्त्वं पृच्छसि , तदशेषं
यथा भवति तथा तुभ्यमहं प्रवदामि ।

तदेवात्मतत्त्वं सोपायमाह---

आत्ममन्त्रस्य हंसस्य परस्परसमन्वयात् ॥४ ॥
योगेन गतकामानां भावना ब्रह्म चक्षते ।

आत्मनि तात्पर्येण पर्यवसन्नस्य प्रणवात्मकस्य मन्त्रस्य तात्पर्यविषयस्य , हंसस्य हन्ति स्वतत्त्वज्ञानेन ज्ञातृसंसारमिति हंसः तस्य परमात्मनः , परस्परसमन्वयात् अन्योन्यप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसंसर्गात् , अनेन सर्ववेदान्ततात्पर्यगोचरत्वम् ' तत्तु समन्वयात् ' इति समन्वयाधिकरणोक्तं दर्शितम् ; योगेन आत्मतत्त्वविचाराख्येन , गतकामानां नष्टारिषड्वर्गाणाम्---अनेन ज्ञानप्रति-बन्धककल्मषनिवृत्तिः दर्शिता ; तेषां या भावना ' तत्त्वमसि ' इत्यादिवाक्यजन्या चरमवृत्तिः , तन्निवृत्तिर्वा , तज्जन्याविद्यानिवृत्तिर्वा , तन्निवृत्त्यधिष्ठानं वा , सा ब्रह्मेति चक्षते प्राहुः तत्त्वज्ञाः इति शेषः ।

तदेव तत्त्वज्ञानं तन्निवर्त्याविद्यानिवृत्तिं च आह---

शरीरिणामजस्यान्तं हंसत्वं पारदर्शनम् ॥५ ॥
हंसो हंसाक्षरं चैतत्कूटस्थं यत्तदक्षरम् ।

तद्विद्वानक्षरं प्राप्य जह्यान्मरणजन्मनी ॥६ ॥

अजस्य जीवस्य अन्तम् अवधिभूतं हंसत्वं परब्रह्मस्वरूपत्वं शरीरिणां जीवानां पारदर्शनं परमज्ञानं हंसः ब्रह्म हंसाक्षरं च प्रणवं च एतत्कूटस्थं यत् ,एतदुभयसाक्षिभूतं यत् , तदक्षरमित्युच्यते ।
अनेन त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वं दर्शितम् । तत्स्वरूपं विद्वान् विवेकीसन् तदक्षरं वस्तु प्राप्य

मरणजन्मनीजननमरणप्रवाहरूपं
संसारं जह्यात् त्यजेदिति यावत् ॥

सा च मुक्तिः जीवपरमात्मनोरैक्यमिति प्रतिपादयति---

अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते---

काकीमुखं ककारान्तमुकारश्चेतनाकृतिः ।
मकारस्य तु लुप्तस्य कोऽर्थः संप्रतिपद्यते ॥७ ॥

कं च अकं च काके सुखदुःखे , ते अस्य स्त इति काकी जीवः अविद्याप्रतिबिम्बः , तस्य मुखं मुखस्थानीयं बिम्बभूतं यद्ब्रह्म , तत्प्रतिपादकं यत् ककारान्तं , मुखमित्येतत् काकाक्षिन्यायेन अत्रापि संबध्यते । तथा च शब्दश्लेषः मुखभूतककारस्य काकीत्यत्र प्राथमिक-ककारस्य अन्तम् अन्तिमं यदक्षरम् अकारात्मकं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्याणि सर्वं विराडित्युच्यते । एतत् स्थूलशरीरमात्मनः । इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् । तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः ।
एतत्त्रयम् अकारस्यार्थः । उकारश्चेतनाकृतिः ।
काकीमुखेत्यत्र
मकारात् परो य उकारः अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं
सप्तदशकं लिङ्गं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । एतत् सूक्ष्मरीरमात्मनः । करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजन्य-प्रत्ययः सविषयः स्वप्नः , तदुभयाभिमानी आत्मा तैजसः ।
एतत्त्रयमुकारस्यार्थः । अत एव
उकारश्चेतनाकृतिरित्युक्तम् ।
चेतनाकृतिः चेतनस्य हिरण्यगर्भात्मकतैजसस्य आकृतिः वाचकः । मकारस्य --- काकीमुखेत्यत्र
उकारात्पूर्वमभिहितो
यो मकारः शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासं अव्याकृतमित्युच्यते । तच्च न सत् , नासत् , नापि

सदसत् ; न भिन्नम् , नाभिन्नम् , नापि भिन्नाभिन्नम्
कुतश्चित्
न निरवयवम् , सावयवम् , नोभयम् :
केवलब्रह्मात्मैकत्व-
ज्ञानापनोद्यम् ।सर्वप्रकारकज्ञानोपसंहारो बुद्धेः
कारणात्मनावस्थानं सुषुप्तिः ।तदुभयाभिमान्यात्मा
प्राज्ञः ।एतत्त्रयं तस्य मकारस्यार्थः ।लुप्तस्य---अकार
उकारे , उकारो मकारे , मकार ओंकारे , एवं लुप्तस्य कोऽर्थः
ककारात्परो यः अकारः तस्य योऽर्थः लक्ष्यस्वरूपं
मकारात्परस्योंकारस्य
अर्थः लक्ष्यस्वरूपम् , ओंकारात्मासाक्षी केवलचिन्मात्र-
स्वरूपः नाज्ञानं तत्कार्यं च , किं तु नित्यशुद्धबुद्ध-
मुक्तसत्यपरमानन्दाद्वितीयं ब्रह्मैव संप्रतिपद्यते तदैक्यं
प्राप्नोतीत्यर्थः ।' अयमात्मा ब्रह्म ' ' स
यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः ' '
तत्त्वमसि '
' अहं ब्रह्मास्मि ' इत्यादिश्रुतिभ्य इति भावः ॥

यद्वा पाठान्तरे---

काकीमुखककारान्तमुकारश्चेतनाकृतिः ।
अकारस्य तु लुप्तस्य कोऽर्थः संप्रतिपद्यते ॥

कं च अकं च काके सुखदुःखे , ते अस्य स्त इति काकी
जीवः तत्प्रतिपादकशब्दस्य मुखे अग्रे यः ककारः तस्यान्तः
अकारः
ब्रह्म चेतनाकृतिः जीवाकारवदित्यर्थः ।ब्रह्मैव
स्वाविद्यया संसरति इति न्यायात् ।मकारस्य जीवत्वाकारस्य
लुप्तस्यापगतस्य कोऽर्थः
अखण्डाद्वितीयसच्चिदानन्दस्वरूपोऽर्थः ।
तं काकीमुखेत्याद्युक्तप्रकारेणैक्यानुस्नधानवान्
संप्रतिपद्यते
प्राप्नोति इत्यर्थः ।यद्वा , हे काकीमुख ब्रह्म त्वं
ककारान्तः
ककारस्यान्तिमो वर्णो य अकारः तत्प्रतिपाद्यब्रह्मैवेत्यर्थः ।
उकारः मूलप्रकृतिः तस्य ब्रह्मणः चेतना चेतयमाना

आकृतिः शक्तिः ।मकारस्य च लुप्तस्य परिणममानाविद्या-
लोपवतो ब्रह्मणः कोऽर्थः ककारात्परो य अकारः तस्य योऽर्थः
लक्ष्यस्वरूपं तत्संप्रतिपद्यते तदैक्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
एवमुपास्स्वेति शेषः ।तथा च श्रुतिः ' आप्लवस्व
प्रप्लवस्व , आण्डी भव ज मा मुहुः , सुखादीं
दुःखनिधनाम् ,
प्रतिमुञ्चस्व स्वां पुरम् ' इति ।अस्यार्थः---हे ज
जननमरण-
युक्तजीव त्वमाप्लवस्व जीवन्मुक्तो भव प्रप्लवस्य साक्षान्मुक्तो
भव , आण्डी ब्रह्माण्डान्तर्वर्ती संसारि मुहुर्मा भव मा
भूः ।संसारी चेत् किमपराध इत्याशङ्क्याह---सुखादीम्
वैषयिकसुखहेतुं दुःखनिधनां दुःखमेव निधने अन्ते ,
यस्यास्तां
स्वां पुरं स्थूलसूक्ष्मरूपदेहद्वयं प्रतिमुञ्चस्व त्यज ।

एवं योगधारणयोपासकस्य प्राणायामपरायणस्य
नान्तरीयकफलमप्याह---

गच्छंस्तिष्ठन्सदा कालं वायुस्वीकरणं परम् ।
सर्वकालप्रयोगेन सहस्रायुर्भवेन्नरः ॥८ ॥

नरः ' शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः ' इति
परिमितायुरपि गच्छन् गमनकाले तिष्ठन् अवस्थानकाले
सदा कालं सर्वस्मिन्काले शयनादिकालान्तरे परं विशेषेण
वायुस्वीकरणं प्राणायामं कुर्वन् तेन सार्वकालप्रयोगेन
सार्वकालिकवायुधारणया सहस्रायुः सहस्रवर्षजीवी
भवेत् भूयादित्यर्थः ॥

ननु परमफलं कदा भवतीत्यत आह---

यावत्पश्येत्खगाकारं तदाकारं विचिन्तयेत् ।

खगाकारं हंसस्वरूपं यावत्पश्येत् यावत्पर्यन्तं
साक्षात्कुर्यात् , तावत्पर्यन्तं तदाकारं परब्रह्मस्वरूपं
पूर्वोक्तधारणया प्रवृद्धायुः पुरुषः विचिन्तयेत्
ध्यायेदित्यर्थः ॥

तादृशात्मसाक्षात्कारार्थं नैरन्तर्येण आत्मजगतो-
रभेदध्यानमाह---

खमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये च खं कुरु ।
आत्मानं खमयं कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥९ ॥

खमध्ये दहराकाशमध्ये आत्मानं परमात्मानं
कुरु एतदभिन्नसत्तात्मकमिति भावयेदित्यर्थः । आत्ममध्ये च
परमात्मनि खं कुरु आकाशं कुरु तदुपादानकं भावयेत् ।
आत्मानं परमात्मानं खमयम् आकाशात्मकं कृत्वा
किंचिदपि ब्रह्मव्यतिरिक्तमन्यदपि न चिन्तयेत् न
ध्यायेदित्यर्थः । यद्वा , ख-शब्देन जीवोऽभिधीयते ,
'
आकाशशरीरं ब्रह्म ' इत्यादिश्रुतेः । आत्मशब्देन
परमात्मा
अभिधीयते । तयोरैक्यं बुद्ध्व न किंचिदपि चिन्तयेदिति ॥

एवमुक्तप्रकारेण योगी भूत्वा ब्रह्मज्ञाननिष्ठ एव
स्यात् इत्याह---

स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ।
बहिर्व्योमस्थितं नित्यं नासाग्रे च व्यवस्थितम् ।
निष्कलं तं विजानीयाच्छ्वासो यत्र लयं गतः ॥१० ॥

ब्रह्मवित् उक्तप्रकारेण ब्रह्मज्ञानी सन् स्थिरबुद्धिः
निश्चलज्ञानी भूत्वा असंमूढः अज्ञानरहितः सन्
ब्रह्मणिस्थितः ब्रह्मनिष्ठ एव नित्यं यत्र श्वासः श्वासवायुः
लयं गतः नाशं प्राप्तः , तत्र नासाग्रे व्यवस्थितं
बहिर्व्योमस्थितं बहिराकाशस्थितं च निष्कलं कलातीतं कं
ब्रह्म
विजानीयात् बुध्यात् ॥

ब्रह्मज्ञाननिष्ठस्य मनोनैश्चल्यार्थं धारणा-
विशेषमाह---

पुटद्वयविनिर्मुक्तो वायुर्यत्र विलीयते ॥११ ॥
तत्र संस्थं मनः कृत्वा तं ध्यायेत्पार्थ ईश्वरम् ॥१२ ॥

हे पार्थ पुटद्वयनिर्मुक्तः नासारन्ध्रद्वयविनिर्गतः
वायुः यत्र विलीयते लयं गच्छति , तस्मिन्मार्गे सम्यक्
स्थितं मनः कृत्वा तम् ईश्वरं ध्यायेत्
वक्ष्यमाणप्रकारेण
ध्यायेत् ॥

तमेव प्रकारमाह---

निर्मलं तं विजानीयात्षडूर्मिरहितं शिवम् ।

निर्मलं निष्कृष्टाहंकारचैतन्यात्मकम्, अत एव
षडूर्मिरहितं क्षुत्पिपासादिहीनं शिवं मङ्गलस्वरूपमिति
विजानीयात् ध्यायेदित्यर्थः

किं च ,

प्रभाशून्यं मनःशून्यं बुद्धिशून्यं निरामयम् ॥१३ ॥
सर्वशून्यं निराभासं समाधिस्तस्य लक्षणम् ।
त्रिशून्यं यो विजानीयात्स तु मुच्येत बन्धनात् ॥१४ ॥

प्रभाशून्यं वृत्त्यात्मकप्रकाशरहितम् , तत्र
हेतुः मनःशून्यं मनोरहितम् , अत एव बुद्धिशून्यम्
आसक्ति-
रहितं निरामयं निर्व्याजम् , अत एव निराभासं
भ्रमरहितम् ,
अत एव सर्वशून्यम् स्वव्यतिरिक्तवस्तुमात्रस्य मिथ्यात्वेन
आनन्दैकरसं यत् ब्रह्म , तद्ध्यानं समाधिः । तस्य तस्मिन्
स्थितस्य किं लक्षणमित्याशङ्क्याह---त्रिशून्यं पूर्वोक्त-
प्रभादिशून्यं यो विजानीयात् बुध्येत् । एतेन
जाग्रदाद्यवस्था-
त्रयशून्यत्वं दर्शितम् प्रभामनोबुद्धिशब्दैः क्रमेण
तासामभिधानात् । तादृशं ब्रह्म यो विजानीयात् , स

समाधिस्थः संसारबन्धनात् मुच्येत मुक्तो भवति ॥

एवं जीवन्मुक्तस्य देहादिष्वभिनिवेशो नास्तीत्याह---

स्वयमुच्चलिते देहे देही न्यस्तसमाधिना ।
निश्चलं तद्विजानीयात्समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥१५ ॥

देहे स्वयम् अनादिप्रारब्धकर्मवासनावशात् उच्चलिते गमनादिकं कुर्वत्यपि देही जीवः न्यस्तसमाधिना निश्चलसमाधियोगेन निश्चलं यथा भवति तथा तं परमात्मानं विजानीयात् । तदेव समाधिस्थितस्य आत्मयोग-स्थितस्य लक्षणमित्युच्यते ॥

इतोऽप्यात्मज्ञस्य लक्षणमुच्यते---

अमात्रं शब्दरहितं स्वरव्यञ्जनवर्जितम् ।
बिन्दुनादकलातीतं यस्तं वेद स वेदवित् ॥१६ ॥

अमात्रं ह्रस्वदीर्घप्लुतादिरहितं शब्दरहितं शब्दातीतम् , स्वरव्यञ्जनवर्जितम् अक्षरसमूहात्मकपदानभिधेयम् बिन्दुनादकलातीतम्---अनुस्वारो बिन्दुः संवृते गलविवरे यद्दीर्घ-घण्टानिर्ह्लादवदनुरणनं स नादः , कला नादैकदेशः तैरतीतम् , न यथाकथंचिच्छब्दवाच्यमित्यर्थः । एतादृशं ब्रह्म यो वेद , स वेदवित् सकलवेदान्ततात्पर्यज्ञः नान्य इत्यर्थः ॥

एवं प्राप्तात्मतत्त्वज्ञानस्य असम्भावनाविपरीत-भावनादिनिवृत्तौ सत्यां न किंचित्कृत्यमस्तीत्याह---

प्राप्ते ज्ञानेन विज्ञाने ज्ञेये च हृदि संस्थिते ।
लब्धशान्तिपदे देहे न योगो नैव धारणा ॥१७ ॥

ज्ञानेन परोक्षात्मकेन विज्ञाने अपरोक्षानुभवात्मके

,
यद्वा , ज्ञानेन शास्त्राचार्योपदेशजन्येन विज्ञाने अनुभवात्मके प्राप्ते सति , ज्ञेये सर्ववेदान्ततात्पर्यगोचरे परमात्मनि हृदि संस्थिते हृद्यपरोक्षतया भासमाने सति , देहे देहोपाधिमति जीवे लब्धशान्तिपदे संप्राप्तब्रह्मभावे सति , तदा , योगोऽपि नास्ति धारणा च नास्ति ;
सिद्धे फले साधनेन प्रयोजनाभावादिति भावः ॥

एवमात्मतत्त्वापरोक्षज्ञानेन मुक्तः सन् ईश्वर एव जायते इति तस्य स्वरूपमाह---

यो वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः ।
तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥१८ ॥

वेदादौ सर्ववेदानामादौ वेदस्याधःस्रवणपरिहाराय विधीयमानः वेदान्ते च सर्ववेदानामन्ते च उपर्युत्क्रमण- परिहाराय प्रतिष्ठितः संस्थापितः , चकारात् सर्ववेद- रक्षणाय वेदमध्ये च निपातितः यः स्वरः प्रणवात्मकः , तस्य प्रणवस्य प्रकृतौ परावस्थायां लीनस्य यः परः परादिवाक्चतुष्टयोद्बोधकः , उपलक्षणं चैतत् सर्व- प्राणेन्द्रियकरणवर्गप्रबोधकः सर्वनियन्ता सर्वान्तर्यामी यो महेश्वर इति प्रसिद्धः स एव आत्मतत्त्वज्ञानी , नान्य इत्यर्थः ॥

आत्मतत्त्वापरोक्षानुभवात्पूर्वं यावान् तत्साधन- प्रयासः कृतः , जाते च तस्मिन् अनुभवे स न कर्तव्य इति सदृष्टान्तमाह---

नावार्थी च भवेत्तावद्यावत्पारं न गच्छति ।
उत्तीर्णे च सरित्पारे नावया किं प्रयोजनम् ॥१९ ॥

यावत् यावत्पर्यन्तं पारं नदीतीरं न गच्छति न संप्राप्नोति , तावत् तावत्पर्यन्तं नावार्थी नदीतरण- साधनप्लवनार्थी भवेत् भूयात् , सरित्पारे नदीतीरे उत्तीर्णे सति नावया नदीतरणसाधनेन किं प्रयोजनं किमपि

नास्तीत्यर्थः ।तद्वदत्रापि आत्मापरोक्षे जाते शास्त्रादिभारैः किं प्रयोजनमिति भावः ॥

तदेव भङ्ग्यन्तरेण सदृष्टान्तमाह---

ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ।
पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः ॥२० ॥

मेधावी बुद्धिमान् ग्रन्थमभ्यस्य वेदान्तादिश्रवणं कृत्वा , ज्ञाने सामान्यज्ञाने विज्ञाने विशेषानुभवे तत्परः सन् ग्रन्थं सर्वशास्त्रं त्यजेत् ।अत्र दृष्टान्तः---
धान्यार्थी धान्यसहितं तृणमादाय तद्गतधान्यस्वीका-रानन्तरं पलालं गतकणिशं तृणं यथा त्यजेत् तद्वदित्यर्थः ॥

किंच ---

उल्काहस्तो यथा कश्चिद्द्रव्यमालोक्य तां त्यजेत्
ज्ञानेन ज्ञेयमालोक्य पश्चाज्ज्ञानं परित्यजेत् ॥२१ ॥

कश्चित् लोके अन्धकारस्थितद्रव्यदर्शनार्थी सन् , यथा उल्काहस्तो भवति , पश्चाद्द्रव्यमालोक्य तदनन्तरं तामुल्कां यथा त्यजेत् , तथा ज्ञानेन ज्ञानसाधनेन ज्ञेयं ब्रह्म आलोक्य अपरोक्षीकृत्य पश्चात् ज्ञानं ज्ञानसाधनं परित्यजेत् इत्यर्थः ।

जाते चापरोक्षज्ञाने , तेन प्रयोजनाभावात् साधनं परित्याज्यमित्येतद्दृष्टान्तान्तरेणाप्याह---

यथामृतेन तृप्तस्य पयसा किं प्रयोजनम् ।
एवं तं परमं ज्ञात्वा वेदैर्नास्ति प्रयोजनम् ॥२२ ॥

यथा अमृतेन सागरमथनाद्भूतेन अमृतेन तृप्तस्य सन्तुष्टस्य पयसा क्षीरेण प्रयोजनं नास्ति , एवं परमं

तं ज्ञात्वा परमात्मानमपरोक्षीकृत्य वेदैः वेदान्त-
शास्त्रादिभिः किं प्रयोजनम् , न किमपीत्यर्थः ॥

किंच , तत्त्वज्ञानिनः विधिनिषेधादिकर्तव्यमपि
नास्तीत्याह---

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
न चास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित् ॥२३ ॥

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य आनन्दैकरसं प्राप्तस्य
कृत-
कृत्यस्य कृतार्थस्य योगिनः मुक्तस्य किंचिदपि
विधिनिषेधादि कर्तव्यं नास्ति , तत्त्वेन उत्तीर्णत्वादिति
भावः ।
कर्तव्यमपि लोकसंग्रहार्थमेव , यद्यभिनिवेशेन
कर्मासक्तिरस्ति ,
तर्हि स तत्त्वविन्न भवति , आरूढो न भवतीत्यर्थः ॥

अर्थज्ञानं विना केवलं वेदपाठमात्रेण वेदवित्त्वं
नास्ति , किं तु वेदतात्पर्यगोचरब्रह्मज्ञानेनैव
वेदवित्त्वमित्याह---

तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् ।
अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यस्तं वेद स वेदवित् ॥२४ ॥

तैलधारामिवाच्छिन्नं सन्ततधारावत्
विच्छेदरहितं दीर्घघण्टानिनादवत्
अतिदीर्घघण्टाध्वन्यग्रवच्च
विच्छेदरहितं अवाच्यम् अवाङ्मनसगोचरं प्रणवस्य
अकारोमकारबिन्दुनादात्मकस्य सकलवेदसारस्य अग्रं लक्ष्यं
ब्रह्म यो वेद , स वेदवित् वेदान्तार्थज्ञानी ; नान्य
इत्यर्थः ॥

तत्त्वज्ञानिनः समाधिसाधनस्वरूपमाह---

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्येन्निगूढवत् ॥२५ ॥

आत्मानं आत्मनि कर्तृत्वाद्यध्यासवन्तं जीवं अरणिं कृत्वा अधरारणिं भावयित्वा , प्रणवं परमात्मप्रतिपादकं शब्दं उत्तरारणिं कृत्वा भावयित्वा ,
ध्याननिर्मथनाभ्यासात्
ध्यानरूपमथनेन पौनःपुन्येन पूर्वोक्तप्रकारेण निगूढवत्
पाण्डित्याप्रकटनेन यो वर्तते , स एवं परमात्मानं पश्येत्
;
नान्य इत्यर्थः ॥

यावदपरोक्षानुभवपर्यन्तं स्वयंप्रकाशब्रह्म-
धारणामाह---

तादृशं परमं रूपं स्मरेत्पार्थ ह्यनन्यधीः ।
विधूमाग्निनिभं देवं पश्येदन्त्यन्तनिर्मलम् ॥२६ ॥

हे पार्थ , विधूमाग्निनिभं विगतधूमाग्निरिव द्योतमानम् अत्यन्तनिर्मलम् अतिस्वच्छं देवं स्वयं-
प्रकाशं परमात्मानं यावत्पश्येत् अपरोक्षीकुर्यात् ,
तावत् तादृशं परमं सर्वोत्कृष्टं रूपं ब्रह्म-
स्वरूपम् , अनन्यधीरिति अनन्यचित्तः सन् संस्मरेत्
ब्रह्मधारणं कुर्यादित्यर्थः ॥

भावनाप्रकारमेव ब्रह्मस्वरूपप्रकटनव्याजेन
विशदयति---

दूरस्थोऽपि न दूरस्थः पिण्डस्थः पिण्डवर्जितः ।
विमलः सर्वदा देही सर्वव्यापी निरञ्जनः ॥२७ ॥

देही जीवः सर्वदा सर्वस्मिन् काले दूरस्थोऽपि अज्ञस्य परोक्षवत् स्थितोऽपि न दूरस्थः परोक्षस्थितो न भवति ;
किं तु सर्वदापि अपरोक्ष एवेत्यर्थः । पिण्डस्थोऽपि अज्ञस्य शरीरसम्बन्धाध्यासात् परिच्छिन्नवत् भासमानोऽपि ,
पिण्डवर्जितः शरीरसम्बन्धध्यासरहितः ; तत्र हेतुः---
विमलः निर्मलः सर्वव्यापी सर्वतः परिपूर्णः निरञ्जनः

स्वयं-
प्रकाशश्च । एवं ध्यायेदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

किंच , देहाध्यासात् प्रतीयमानं
कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकमात्मनो नास्ति इत्याह---

कायस्थोऽपि न कायस्थः कायस्थोऽपि न जायते ।
कायस्थोऽपि न भुञ्जानः कायस्थोऽपि न बध्यते ।।२८ ॥

देही जीवः कायस्थोऽपि शरीराध्यासवानपि न
कायस्तः शरीरनिमित्तबन्धरहितः । कायस्थोऽपि
जन्मादिवच्छरीरस्थोऽपि न जायते शरीरनिमित्तजन्मरहित
इत्यर्थः ।
कायस्थोऽपि भोगसाधनीभूतशरीरस्थोऽपि न भुञ्जानः
भोगरहितः ।
कायस्थोऽपि बन्धहेतुभूतदेहस्थोऽपि न बध्यते बन्धनं
न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

किंच---

कायस्थोऽपि न लिप्तः स्यात्कायस्थोऽपि न बाध्यते ।

कायस्थोऽपि सुखदुःखादिहेतुभूतदेहसम्बन्धोऽपि
न लिप्तः स्यात् सुखदुःखादिसम्बन्धरहित इत्यर्थः ।
कायस्थोऽपि मरणधर्मवद्देहस्थोऽपि न बाध्यते न म्रियत
इत्यर्थः ।
अनेन जन्मादिषड्भावविकारशून्यत्वं दर्शितम् ॥

यदध्यासेन आत्ममोहात्संसृतिः , तदपवादेन तत्रैव
देहान्तःकरणादावात्मा विचारणीय इत्याह---

तिलमध्ये यथा तैलं क्षीरमध्ये यथा घृतम् ।।२९ ॥

पुष्पमध्ये यथा गन्धः फलमध्ये यथा रसः ।
काष्ठाग्निवत्प्रकाशेत आकाशे वायुवच्चरेत् ।।३० ॥

आत्मा तिलमध्ये तैलाच्छादकतिलेषु यथा तैलम् , यन्त्रादिना तिले निष्पिष्टे यथा तिलात्पृथक् तैलं शुद्धं भासते , क्षीरमध्ये घृताच्छादकक्षीराणां मध्ये क्षीरत्वापनोदकोपायद्वारा दधिपरिणामे मथनेनापनीते नवनीतादिपरिणामद्वारा अग्निसंयोगात् यथा घृतं प्रतीयते , तथा पुष्पाणां मध्ये यथा गन्धः प्रतीयते , फलमध्ये त्वगस्थ्यादिहेयांशपरित्यागेन यथा रसो भासते , आकाशे यथा वायुः सर्वगतः सन् वाति संचरति , तथा काष्ठाग्निवत् अरण्यादिस्थिताग्निः मथनादिना मथिते
यथा काष्ठभावं विहाय स्वयंप्रकाशतया भासते , तद्वदात्मापि अन्नमयादिपञ्चकोशेषु मध्ये हेयांश-परित्यागेन आनन्दात्मकतया स्वयंप्रकाशः सन् भासत इत्यर्थः ॥

एतदेव दार्ष्टान्तिके सर्वं स्पष्टमुपपादयति---

तथा सर्वगतो देही देहमध्ये व्यवस्थितः ।
मनस्थो देशिनां देवो मनोमध्ये व्यवस्थितः ॥३१ ॥

तथा पूर्वोक्ततैलादिवत् सर्वगतः सर्वव्यापी देही जीवः देहमध्ये नानाभिन्नतिर्यग्देहादिदेहमध्ये व्यवस्थितः नानाभिन्नतिलेषु तैलवत् एकत्वेन स्थित इत्यर्थः । देहिनां तत्तद्देहभेदेन भिन्नानां जीवानां मनस्थः तत्तदन्तः-करणस्थः देवः ईश्वरः मनोमध्ये तत्तद्दुष्टादुष्टान्तःकरणेषु व्यवस्थितः साक्षितया भासत इत्यर्थः ॥

तादृशब्रह्मापरोक्ष्येण मुच्यन्त इत्याह---

मनस्थं मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्जितम् ।
मनसा मन आलोक्य स्वयं सिध्यन्ति योगिनः ॥३२ ॥

मनस्थं मनोऽवच्छिन्नं मनमध्यस्थं मनःसाक्षि-भूतं मध्यस्थं सर्वसाक्षिभूतम् मनवर्जितं सङ्कल्पविकल्पादिरहितं मनः अवबोधात्मकं देवं मनसा

परिशुद्धान्तःकरणेन आलोक्य तद्गोचरापरोक्षचरमवृत्तिं लब्ध्वा योगिनः स्वयमेव सिध्यन्ति निवृत्ताविद्यका मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥

आकाशं मानसं कृत्वा मनः कृत्वा निरास्पदम् ।
निश्चलं तद्विजानीयात्समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥३३ ॥

आकाशवन्मानसं मनो निर्मलं कृत्वा मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकं निरास्पदम् निर्विषयं कृत्वा निश्चलं निष्क्रियमीश्वरं यो विजानीयात् , स एव समाधिस्थः । तादृशज्ञानमेव समाधिस्थस्यापि लक्षणमित्यर्थः ॥

आरूढस्य लक्षणमुक्तम् , आरुरुक्षोरुपायमाह---

योगामृतरसं पीत्वा वायुभक्षः सदा सुखी ।
यममभ्यस्यते नित्यं समाधिर्मृत्युनाशकृत् ॥३४ ॥

योगामृतरसं पीत्वा यमनियमाद्यष्टाङ्गयोग-अमृतपानं कृत्वा तत्तत्प्रतिपादकशास्त्रमभ्यस्येत्यर्थः , वायुभक्षः वायुमात्राहरः , उपलक्षणमेतत् , हितमित-मेध्याशी , सदा सुखी सर्वदा सन्तुष्टः सन् , यं यमं मनोनिग्रहं नित्यमभ्यस्यते , स समाधिरित्युच्यते । स समाधिः मृत्युनाशकृत् जननमरणसंसारनाशकृदित्यर्थः ॥

तादृशसमाधौ स्थितस्य लक्षणमाह---

ऊर्ध्वशून्यमधःशून्यं मध्यशून्यं यदात्मकम् ।
सर्वशून्यं स आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम् ॥३५ ॥

ऊर्ध्वशून्यम् ऊर्ध्वदेशपरिच्छेदरहितम् अधःशून्यम् अधोमध्यदेशपरिच्छेदरहितं सर्वशून्यं देशकालादिपरिच्छेदरहितं यदात्मकं यत्स्वरूपम् , स आत्मेति भावना समाधिस्थस्य लक्षणमित्यर्थः ॥

एतस्याइकान्तिकदृष्टेः विधिनिषेधातीतत्वमाह---

शून्यभावितभावात्मा पुण्यपापैः प्रमुच्यते ।

शून्यमिति सर्वपरिच्छेदरहितमिति भावितः वासितः भावः अभिप्रायो यस्यात्मनः तादृशः सन् शून्यभावितभावात्मा योगी पुण्यपापैः विधिनिषेधप्रयुक्तैः प्रमुच्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥

एवं भगवदुपदिष्टसमाधौ विरोधमसम्भवं च आह---

अर्जुन उवाच---

अदृश्ये भावना नास्ति दृश्यमेतद्विनश्यति ।३६ ॥

अवर्णमस्वरं ब्रह्म कथं ध्यायन्ति योगिनः ।

अदृश्ये ज्ञानागोचरे वस्तुनि भावना ध्यानं नास्ति ; ननु तर्हि दृश्यं भवत्विति चेत् , दृश्यमेतत्सर्वं विनश्यति नाशं प्राप्नोति शुक्तिकारूप्यवत् । तथा च अवर्णं रूप-
रहितम् अस्वरं शब्दागोचरं ब्रह्म योगिनः कथं ध्यायन्ति , ध्यानस्य स्मृत्यात्मकत्वेनाननुभूते तदयोगात् इति भावः ।

न हि सावयवमूर्त्यादिमत्त्वेन वयं ध्यानं ब्रूमः येन त्वयोक्तं घटेत , किं तु निर्विशेषपरब्रह्मण एव निर्मलं निष्कलमित्यादिना , वेदान्तजन्यवृत्तिगोचरत्वेन तत्सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह---

श्रीभगवानुवाच---

ऊर्ध्वपूर्णमधःपूर्णं मध्यपूर्णं यदात्मकम् ।३७ ॥

सर्वपूर्णं स आत्मेति समाधिस्थस्य लक्षणम् ।

ऊर्ध्वाधोमध्यपूर्णशब्दैः सर्वदेशतः सर्वकालतः

परिच्छेदं व्यावर्तयति । यदात्मकं यत् एतादृशं वस्तु सर्वत्र परिपूर्णं स आत्मेति यो ध्यायति , स समाधिस्थः । तस्य लक्षणमपि तदेवेत्यर्थः ॥

नन्वयं सालम्बनयोगो निरालम्बनयोगो वेति द्वेधा विकल्प्य तत्र दोषमाशङ्क्याह---

अर्जुन उअवाच---

सालम्बस्याप्यनित्यत्वं निरालम्बस्य शून्यता ॥३८ ॥

उभयोरपि दुष्ठत्वात्कथं ध्यायन्ति योगिनः ।

सालम्बस्य मूर्त्याधारादिसहितस्य अनित्यत्वं विनाशित्वम् , निरालम्बस्य मूर्त्याधारादिरहितस्य शून्यता शश-विषाणायितत्वम् , एवमुभयोरपि दुष्टत्वात् दोषघटितत्वात् योगिनः कथं ध्यायन्तीति प्रश्नार्थः ॥

यज्ञदानादिना शुद्धान्तःकरणस्य वेदान्तजन्यनिर्विशेषब्रह्मगोचरवृत्तिसम्भवात् न शून्यतेत्यभिप्रायेणाह---

श्रीभगवानुवाच---

हृदयं निर्मलं कृत्वा चिन्तयित्वाप्यनामयम् ॥३९ ॥

अहमेव इदं सर्वमिति पश्येत्परं सुखम् ।

हृदयं चित्तं निर्मलं ज्ञानविरोधिरागादिदोषरहितं कृत्वा अनामयं चिन्तयित्वा ईश्वरं ध्यात्वा परं सुखी सन् एक एवाहमिदं सर्वं जगज्जालमहमेव न मत्तो व्यतिरिक्तमन्यत् इति पश्येत् अपरोक्षानुभवं प्राप्नुयात् इत्यर्थः ॥

अर्थात्मकस्य जगतः शब्दनिरूप्यत्वेन शब्दस्य वर्णा-त्मकत्वेन वर्णानां प्रणवात्मकत्वेन प्रणवस्य बिन्द्वात्मकत्वेन बिन्दोः नादात्मकत्वेन नादस्य ब्रह्मध्यानस्थानात्मक-

कलात्मकत्वेन ब्रह्मणि समन्वयेन बिन्दुनादकलातीतं ब्रह्म ध्यायेदिति भगवतोक्तम् , तद्विविच्य ज्ञातुं पृच्छति---

अर्जुन उवाच---

अक्षराणि समात्राणि सर्वे बिन्दुसमाश्रिताः ॥४० ॥

बिन्दुभिर्भिद्यते नादः स नादः केन भिद्यते ।

हे भगवन् समात्राणि अक्षराणि अकारादीनि सर्वे सर्वाणि लिङ्गव्यत्ययः आर्षः , बिन्दुसमाश्रिताः बिन्दुतन्मात्राणीत्यर्थः । बिन्दुस्तु नादेन भिद्यते नादतन्मात्रः सन् तत्र समन्वेतीत्यर्थः । स नादः कलायां समन्वेति । सा कला
कुत्र समन्वेति इति प्रश्नार्थः । यद्यपि श्लोके स नादः केन भिद्यत इति
नादस्यैव समन्वयः पृष्ट इति भाति , तथापि नादस्य कलासमन्वय
इति प्रसिद्धत्वात् नादपदं कलोपलक्षणम् ॥

एवं पृष्टो भगवान् ब्रह्मणि समन्वेति इति उत्तरमाह---

श्रीभगवानुवाच---

अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः ॥४१ ॥

ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः ।
तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥४२ ॥

अनाहतस्य शब्दस्य परावस्थापन्नप्रणवस्य यः ध्वनिः नादः तस्य नादस्य ज्योतिः अन्तर्गतम् । तेन तेजोरूपकलायां नादस्यान्तर्भाव इति तात्पर्यम् । कलान्तर्भावमाह--- ज्योतिरन्तर्गतं मन इति । मनसः ज्योतिष्यन्तर्भावो नाम तन्मात्रया तत्र व्याप्तिः । तथा च मनसि ज्योतिषः कलायाः समन्वय इति

भावः ।तत् मनः शब्दादिप्रपञ्चकारणभूतं मनः
यत्र विलयं याति , यत्र ब्रह्मणि
वेदान्तजन्यनिर्विकल्पकब्रह्म-
गोचरमनोवृत्तिः लयं याति , तत् वृत्तिलयस्थानं वृत्ति-
लयात्मकं वा विष्णोः परमम् उत्कृष्टं पदं स्वरूपमिति ।
तदुक्तम्---मनः कायाग्निना हन्तीत्यादिना ॥

पुनस्तदेव विशिनष्टि---

ॐकारध्वनिनादेन वायोः संहरणान्तिकम् ।
निरालम्बं समुद्दिश्य यत्र नादो लयं गतः ॥४३ ॥

ओंकारध्वनिनादेन ओंकारध्वन्यात्मकनादेन सह वायोः
संहरणान्तिकं रेचकपूरकादिक्रमेण नियमितवायोरुपसंहार-
पर्यन्तं निरालम्बं निर्विशेषं ब्रह्म समुद्दिश्य लक्ष्यं
कृत्वा ध्यायेत् ।यत्र स नादो लयं गतः नाशं
प्राप्नुयात् , तत् नादनाशाधिकरणात्मकं नादनाशात्मकं
वा विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥

एवं ध्यानप्रकारेण शुद्धान्तःकरणस्य आरूढस्य
पुण्यपापे विधूय ब्रह्मसायुज्येऽभिहिते ,
आरुरुक्षोरपरिशुद्ध-
अन्तःकरणित्वेन ब्रह्मसायुज्यासम्भवे
धर्माधर्मविधूननासम्भवेन
तद्द्वारा जननमरणादिकमवश्यं भाव्यमिति मनसि निश्चित्य
पुनरावृत्तिप्रकारं पृच्छति---

अर्जुन उवाच---

भिन्ने पञ्चात्मके देहे गते पञ्चसु पञ्चधा ।
प्राणैर्विमुक्ते देहे तु धर्माधर्मौ क्व गच्छतः ॥४४ ॥

पञ्चात्मके पञ्चभूतात्मके देहे स्थूलशरीरे
भिन्ने गते सति , पञ्चसु पञ्चभूतेषु पञ्चधा
तत्तत्पृथिव्याद्या-
कारेण स्थितेषु सत्सु , देहे प्राणैः प्राणादिपञ्चवायुभिः

वियुक्ते सति , धर्माधर्मौ पुण्यपापे क्व गच्छतः कुत्र यास्यतः ॥

एवं पृष्टो भगवान् लिङ्गशरीराधारतया तिष्ठत इत्युत्तरमाह---

श्रीभगवानुवाच---

धर्माधर्मौ मनश्चैव पञ्चभूतानि यानि च ।
इन्द्रियाणि च पञ्चैव याश्चान्याः पञ्च देवताः ॥४५ ॥

ताश्चैव मनसा सर्वे नित्यमेवाभिमानतः ।
जीवेन सह गच्छन्ति यावत्तत्त्वं न विन्दति ॥४६ ॥

धर्माधर्मौ पुण्यपापे मनश्च अन्तःकरणं यानि च पञ्चभूतानि पृथिव्यादीनि यानि च पञ्चेन्द्रियाणि चक्षु-रादीनि वागादीनि ज्ञानकर्मात्मकानि च याश्चान्याः पञ्चदेवताः पञ्चेन्द्रियाभिमानिन्यः दिग्वातादयः , तदुक्तम्---
दिग्वातादर्कप्रवेताश्विवह्निप्राप्यप्रलीयकाः इति , ता देवताः , एते सर्वभूतादयः मनसा अन्तरिन्द्रियेण नित्यमेव सर्वदा
अभिमानतः ममताहङ्कारविषयत्वेन यावत्तत्त्वं न विन्दति अपरोक्षब्रह्मानुभवं न प्राप्नोति , तावज्जीवेन सह जीवोपाधिना
लिङ्गेन सह गच्छन्ति गतागतं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

एवं स्थूलदेहलयेऽपि धर्माधर्मौ लिङ्गशरीरमाश्रित्य तिष्ठत इत्युक्ते , लिङ्गशरीरभङ्गः कदेति
पृच्छति---

अर्जुन उवाच---

स्थावरं जङ्गमं चैव यत्किंचित्सचराचरम् ।
जीवा जीवेन सिध्यन्ति स जीवः केन सिध्यति ॥४७ ॥

स्थावरजङ्गमात्मकं सचराचरं चराचरसहितं जगज्जालं सर्वस्मिन् ये जीवाः अभिमानवन्तः स्थूलदेहाभिमानिनो विश्वात्मका जीवाः जीवेन लिङ्गशरीराभिमानिना तैजसेन सिध्यन्ति विश्वाभिमानं त्यजन्ति । स जीवः तैजसाभिमानी केन हेतुना सिध्यति स्वाभिमानं त्यजतीति प्रश्नार्थः ॥

एवं पृष्टे सति प्राज्ञेन तैजसः सिध्यति , प्राज्ञस्तुरीये-णेत्येवं क्रमेण सिध्यतीत्युत्तरमाह---

श्रीभगवानुवाच---

मुखनासिकयोर्मध्ये प्राणः संचरते सदा ।
आकाशः पिबते प्राणं स जीवः केन जीवति ॥४८ ॥

मुखनासिकयोर्मध्ये मुखनासिकामध्यतः सदा सर्वदा यावददृष्टं प्राणवायुः संचरते अजपामन्त्रात्मकत्वेन एकैकस्य दिनस्य षट्शताधिकैकविंशतिसहस्रसङ्ख्यया संचरति , तावत्पर्यन्तमदृष्टमहिम्ना लिङ्गमपि वर्तते । यदा तु योगमहिम्ना ब्रह्मज्ञानानन्तरं जीवस्यादृष्ट-निवृत्तिः , तदा आकाशः जीवत्वनिमित्तं प्राणं पिबते , तदा जीवः केन जीवति जीवत्वापादकाविद्यानिवृत्त्या निरञ्जनब्रह्म-भावे जाते जीवत्वमेव नास्तीत्यर्थः ॥

ननु ब्रह्माण्डाद्युपाधिविशिष्टस्य सर्वगतस्य ब्रह्मणः कथं निरञ्जनत्वमिति पृच्छति---

अर्जुन उवाच---

ब्रह्माण्डव्यापितं व्योम व्योम्ना चावेष्टितं जगत् ।
अन्तर्बहिश्च तद्व्योम कथं देवो निरञ्जनः ॥४९ ॥

हे भगवन् व्योम आकाशं ब्रह्माण्डव्यापितं

ब्रह्माण्डा-
वच्छिन्नमित्यर्थः ।व्योम्ना च आकाशेन जगत् आवेष्टितं व्याप्तम् , तस्मात्कारणात् अन्तर्बहिश्च व्योमैव वर्तते , एवं सति देवः ईश्वरः कथं निरञ्जनः अन्यप्रकाशनिरपेक्षः कथमित्यर्थः ॥

आकाशादिसर्वप्रपञ्चस्य कल्पितत्वेन सर्वं सेत्स्यतीत्यभिप्रायेणाह---

श्रीभगवानुवाच---

आकाशो ह्यवकाशश्च आकाशव्यापितं च यत् ।
आकाशस्य गुणः शब्दो निःशब्दो ब्रह्म उच्यते ॥५० ॥

आकाशः महाकाशः अवकाशः परिच्छिन्नाकाशः उभयमप्याकाशेन आकाशतन्मात्रभूतेन शब्देन व्यापितं व्याप्तं तदुपादनकतया तदतिरिक्तं न भवतीत्यर्थः ।तर्हि उपादानस्य शब्दस्य अतिरिक्तत्वमस्त्वित्यत आह---
आकाशस्य गुणः शब्द इति , शब्दः तन्मात्रभूतः आकाशस्य मिथ्या-
भूताकाशस्य गुणः परिणाम्युपादानं यतः , अत एव स्वयमपि मिथ्याभूत इत्यर्थः ।ब्रह्म तु निःशब्दः निष्प्रपञ्चः इत्युच्यते ।तथा च सत्यस्याक्षरस्य ब्रह्मणः असत्येन सह सम्बन्धासम्भवात् निरञ्जनत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥

एवं भगवतोक्ते , अक्षरशब्दस्य भगवदभिमतार्थं अजानानः सन् लोकप्रसिद्धवर्णात्मकाक्षरबुद्ध्या वर्णानामक्षरत्वं न सम्भवतीत्यभिप्रायेण पृच्छति---

अर्जुन उवाच---

दन्तोष्ठतालुजिह्वानामास्पदं यत्र दृश्यते ।
अक्षरत्वं कुतस्तेषां क्षरत्वं वर्तते सदा ॥५१ ॥

हे भगवन् यत्र वर्णात्मकाक्षरेषु दन्तोष्ठतालु-

जिह्वानाम् , उपलक्षणेमेतत् कण्ठादीनामष्टानां स्थानानाम् , आस्पदम् आस्पदत्वं दृश्यते प्रत्यक्ष-मनुभूयते ।' अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः ' इत्यादिना श्रूयते च ।तथा च तेषां वर्णानाम् अक्षरत्वं नाश-रहितत्वं कुतः , उत्पत्तिमतो नाशावश्यंभावात् ? सदा सर्वकालं क्षरत्वं नाशवत्त्वमेव वर्तते तेषाम् , नाश-रहितत्वं कुत इति प्रश्नार्थः ॥

एवमभिप्रायमजानानेन अर्जुनेन पृष्टे स्वाभिप्रेत-मक्षरशब्दार्थं स्फुटयन् भगवानुवाच---

श्रीभगवानुवाच---

अघोषमव्यञ्जनमस्वरं चा-
प्यतालुकण्ठोष्ठमनासिकं च ।
अरेखजातं परमूष्मवर्जितं
तदक्षरं न क्षरते कथंचित् ॥५२ ॥

अघोषं घोषाख्यवर्णगुणरहितम् अव्यञ्जनं ककारादिव्यञ्जनातीतम् अस्वरम् अजतीतम् , अतालुकण्ठो-ष्ठमपि अज्व्यञ्जनाद्युत्पत्तिस्थानताल्वोष्ठादिरहितम् अनासिकम् अनुस्वारोत्पातिस्थाननासिकातीतम् अरेखजातं वर्णव्यञ्जकरेखासमूहातीतम् ऊष्मवर्जितं शषसह-अतीतम् , यद्वा , ऊष्मशब्देन श्वासाख्यो गुणोऽभिधीयते तद्रहितम् , परं लोकप्रसिद्धवर्णलक्षणातीतं यत् ब्रह्म कथंचित् सर्वप्रकारेण सर्वकालेऽपि न क्षरते ,
तदेवाक्षर-
शब्देनोच्यते ।न लौकिकान्यक्षराणीत्यर्थः ॥

एतादृशं ब्रह्मज्ञानोपायम् अनुभवदार्ढ्याय पुनरपि पृच्छति---

अर्जुन उवाच---

ज्ञात्वा सर्वगतं ब्रह्म सर्वभूताधिवासितम् ।
इन्द्रियाणां निरोधेन कथं सिध्यन्ति योगिनः ॥५३ ॥

सर्वभूताधिवासितं सर्वभूतेष्वप्यन्तर्यामितया
स्थितं
सर्वगतम् अन्तर्बहिश्च परिपूर्णम् , ब्रह्म ज्ञात्वा सम्यग्-
विबुध्य योगिनः इन्द्रियाणां निरोधेन इन्द्रियनियमनेन कथं
सिध्यन्ति केनोपायेन मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥

एवं पृष्टो भगवान् तमेव ज्ञानोपायं पुनरप्याह-
--

श्रीभगवानुवाच---

इन्द्रियाणां निरोधेन देहे पश्यन्ति मानवाः ।
देहे नष्टे कुतो बुद्धिर्बुद्धिनाशे कुतो ज्ञता ।५४ ॥

मानवाः मनुष्याः इन्द्रियाणां निरोधेन इन्द्रियनियमनेन
देहे देहे एव पश्यन्ति ज्ञास्यन्ति , तस्मात् देहदार्ढ्यं च
ज्ञानोपाय इति भावः । तदभावे ज्ञानमेव नास्ति इत्याह---
देहे नष्टे अदृष्टे सति बुद्धिः कुतः तत्त्वज्ञानं कुतः ?
तस्माद्देहेन्द्रियादिभिः यज्ञदानादिश्रवणादिकमेव तत्त्वज्ञाने
कारणमिति भावः ॥

तादृशं च कारणं
यावत्पर्यन्तमनुष्ठेयमित्याशङ्क्य
अवधिमाह---

तावदेव निरोधः स्याद्यावत्तत्त्वं न विन्दति ।
विदिते तु परे तत्त्वे एकमेवानुपश्यति ।५५ ॥

यावत्तत्त्वज्ञानं नास्ति ,
तावत्पर्यन्तमिन्द्रियनिरोधः स्यात् ;
परे तत्त्वे अखण्डानन्दब्रह्मणि विदिते अपरोक्षभूते सति ,
एकमेवानुपश्यति एकमेव देहेन्द्रियसाधनानुष्ठानादिसाधन-
रहितं ब्रह्मैवानुपश्यति , नान्यत् ; तदनन्तरं साधना-
नुष्ठाप्रयासोऽपि मा भूदिति भावः ॥

तस्माद्यावत्तत्त्वज्ञां तावत्साधनमनुष्ठेयम् , तदभावे तन्न सिध्यतीत्याह---

भवच्छिद्रकृता देहाः स्रवन्ति गलिका इव ।
नैव ब्रह्म न शुद्धं स्यात्पुमान्ब्रह्म न विन्दति ॥५६ ॥

देहाः ज्ञानकारणीभूतशरीराणि नवच्छिद्रकृताः विषयस्राविवृत्तिमन्नवेन्द्रियघटितानि ; तत्र दृष्टान्तः गलिका इव च्छिद्रघटा इव सर्वदा ज्ञानं स्रवन्तीत्यर्थः । तादृशविषयप्रवणचित्तस्य ब्रह्म न शुद्धं स्यात् इति नैव ईश्वरत्वकर्तृत्वबिम्बत्वादिघटितं न भवति । तथा च ब्रह्मणि बिम्बत्वादिघटिते पुमान् सुखदुःखाभिमानी प्रतिबिम्बो जीवः ब्रह्म न विन्दति आनन्दानुभवं न प्राप्नो-तीत्यर्थः ॥

तस्मात् यावत्तत्त्वापरोक्षपर्यन्तं साधने यत्नः कर्तव्यः , जाते च तत्त्वावबोधे विधिनिषेधतत्वेन न कोऽपि यत्नः कर्तव्य इत्यभिप्रायवानाह---

अत्यन्तमलिनो देहो देही चात्यन्तनिर्मलः ।
उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते ॥५७ ॥

देहः पाञ्चभौतिकः अत्यन्तमलिनः जडत्वादिति भावः । देही आत्मा निष्कृष्टाहङ्कारः सन् अत्यन्तनिर्मलः अहङ्कारो-
पाधिकसंसाररहितः इत्येवमुभयोर्देहात्मनोः अन्तरं कल्पितत्व-सत्यत्वे ज्ञात्वा यो वर्तते , तं प्रति कस्य शौचं विधीयते देहस्य
वा आत्मनो वा ? देहस्य चेत् , जडस्य जडेन जलादिना न शुद्धिः ; आत्मनश्चेत् पूर्वमेव शुद्धस्य न शौचादिना प्रयोजनमिति भावः ॥

इति श्रीगौडपादाचार्यविरचितायाम्
उत्तरगीताव्याख्यायाम्
प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

अरूढस्यारुरुक्षोश्च स्वरूपे परिकीर्तिते ।
तत्रारूढस्य बिम्बैक्यं कथं स्यादिति पृच्छति ॥

अर्जुन उवाच---

ज्ञात्वा सर्वगतं ब्रह्म सर्वज्ञं परमेश्वरम् ।
अहं ब्रह्मेति निर्देष्टुं प्रमाणं किं भवेत् ॥१ ॥

हे भगवन् ब्रह्म बिम्बभूतं चैतन्यं सर्वगतं सर्वत्र परिपूर्णं सर्वज्ञं सर्वसाक्षिभूतं परमेश्वरं सर्वनियामकमिति ज्ञात्वा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यतो विबुध्य अहं ब्रह्मेति , प्रतिबिम्बात्मा जीवः ब्रह्मेति निर्देष्टुं वक्तुं तत्र तस्मिन्नैक्ये किं प्रमाणं किमुपपादकमित्यर्थः ॥

एवं पृष्टो भगवान् क्षीरजलादिदृष्टान्तेन उपाधिनिवृत्तावात्मैक्यं सम्भवतीत्याह---

श्रीभगवानुवाच---

यथा जलं जले क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम् ।
अविशेषो भवेत्तद्वज्जीवात्मपरमात्मनोः ॥२ ॥

जले नद्यादौ जलं तदेव पात्रादुद्धृतं पात्रोपाधितः पृथक्भूतं तत्रैव क्षिप्ते पात्रोपाधिनिवृत्तौ महाजलैक्यं प्राप्नोति , एवं क्षीरे क्षीरं घृते घृतं क्षिप्तं सत् तत्तदैक्यं प्राप्नोति , तद्वत् जीवात्मपरमात्मनोः अविद्याद्युपाधितो भेदेऽपि तन्निवृत्तावविशेषः सम्भवतीति भावः ॥

एवमैक्यज्ञानं गुरुमुखादेव सम्भावितमविद्यानिवर्तकम् , न तु स्वतन्त्रविचारसम्भावितमिति वदन् तत्त्वज्ञानार्थं गुरुमेव अभिगच्छेदिति गुरूपासनामाह---

जीवे परेण तादात्म्यं सर्वगं ज्योतिरीश्वरम् ।
प्रमाणलक्षणैर्ज्ञेयं स्वयमेकाग्रवेदिना ॥३ ॥

स्वयमधिकारी एकाग्रवेदिना ब्रह्मनिष्ठेन गुरुणा प्रमाणलक्षणैः ' तत्त्वमसि ' ' यतो वा इमानि भूतानि ' ' यः सर्वज्ञः सर्ववित् ' इत्यादिभिः जीवे परेण परमात्मना तादात्म्यम् ऐक्यं बोधिते सति , तदनन्तरं स्वयमेव सर्वगं सर्वव्यापिनमीश्वरं सर्वनियन्तारं ज्योतिः स्वयंप्रकाशात्मा इति विज्ञेयं ज्ञातुं योग्यमित्यर्थः ॥

एवं गुरूपदेशानन्तरभविज्ञानेननैवोपपत्तौ किं कर्मयोगेनेति पृच्छति---

अर्जुन उवाच---

ज्ञानादेव भवेज्ज्ञेयं विदित्वा तत्क्षणेन तु ।
ज्ञानमात्रेण मुच्येत किं पुनर्योगधारणा ॥४ ॥

हे भगवन् ज्ञेयं विचार्यं ब्रह्मैक्यं ज्ञानादेव गुरूपदिष्टादेव भवेत् ; तथा च विदित्वा गुरूपदेशानन्तरं तत्त्वं ज्ञात्वा तत्क्षणेन तु वेदान्तवाक्यजन्यचरमवृत्त्युत्तर-क्षणमेव मुच्येत मुक्तो भवेत् ; एवं ज्ञानमात्रेण मुक्त्युपपत्तौ योगधारणाकर्मयोगाभ्यासः किं पुनः किं प्रयोजनम् व्यर्थ-त्वादित्यभिप्रायः ॥

एवं कर्मयोगवैयर्थ्ये शङ्किते यावत्तत्त्वज्ञानं न सम्भवति , तावदन्तःकरणशुद्ध्यर्थमनुष्ठेयं कर्म ; सिद्धे च तस्मिन् ज्ञाने , पुनः कर्मानुष्ठानं मा भूत् इत्याह---

श्रीभगवानुवाच---

ज्ञानेन दीपिते देहे बुद्धिर्ब्रह्मसमन्विता ।
ब्रह्मज्ञानाग्निना विद्वान्निर्दहेत्कर्मबन्धनम् ॥५ ॥

हे अर्जुन विद्वान् विवेकी ज्ञानेन देहे लिङ्गशरीरे दीपिते
शुद्धे , ततः बुद्धिः निश्चयात्मिका ब्रह्मसमन्विता चेत्
ब्रह्मणि स्थिथा असम्भावनारहिता चेत् , तदनन्तरं ब्रह्मज्ञानाग्निना
ब्रह्मज्ञानानलेन कर्मबन्धनं कर्मपाशं निर्दहेत्
त्यजेदित्यर्थः ।
तदुक्तम्---' ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि
भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ' इति ॥

एवं प्राप्ततत्त्वैकस्य ततः परं किमपि न कार्यमित्याह---

ततः पवित्रं परमेश्वराख्य-
मद्वैतरूपं विमलाम्बराभम् ।
यथोदके तोयमनुप्रविष्टं
तथात्मरूपो निरुपाधिसंस्थः ॥६ ॥

ततः तत्त्वज्ञानानन्तरम् उदके महोदके अनुप्रविष्टम्
ऐक्यं गतं तोयं परिच्छिन्नोदकम् , तद्वत् पवित्रं शुद्धम्
परमेश्वराख्यं परमेश्वरसज्ञं तथापि विमलाम्बराभं
निर्मलाकाशवदसङ्गम् अद्वैतरूपं
सजातीयविजातीयस्वगत-
भेदरहितं ब्रह्म परं ब्रह्म अनुप्रविष्टः तदैक्यं गतः अत
एव परमात्मरूपः सन् निरुपाधिसंस्थो भवेत् औपाधिक-
कर्तृत्वादिभेदरहितो भवेत् , स्वयं निष्क्रिय आसीतेत्यर्थः ;
गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति न्यायादिति भावः ॥

एवं यथोक्तकर्मानुष्ठानद्वारा तत्त्वज्ञाने जात एव

परमात्मतत्त्वं ज्ञातुं शक्यम् , न ततः पूर्वैत्याह---

आकाशवत्सूक्ष्मशरीर आत्मा
न दृश्यते वायुवदन्तरात्मा ।
स बाह्यमभ्यन्तरनिश्चलात्मा
ज्ञानोल्कया पश्यति चान्तरात्मा ॥७ ॥

आकाशवत् सूक्ष्मशरीरः आकाशं यथातीन्द्रियम्
,
तद्वत् परमात्मा सूक्ष्मशरीरः , सूक्ष्मत्वमत्र
अतीन्द्रियत्व-
मभिप्रेतम् , तादृशः परमात्मा वायुवत् वायुर्यथा
चक्षुरादिविषयो न , तद्वत् अन्तरात्मा जीवोऽपि न
दृश्यते ,
तत्स्वरूपमपीन्द्रियविषयं न भवतीत्यर्थः ,
मनसोऽप्रमाणत्वसाधनादिति भावः । तर्हि तयोः
अपरोक्षतत्त्वज्ञानं
केनेत्यत आह---स बाह्यमभ्यन्तरनिश्चलात्म
विषयविक्षिप्तचित्तो
न भवति , सः ज्ञानोल्कया
वेदान्तजन्यतत्त्वापरोक्षवृत्तिरूपज्ञानदीपेन
अन्तरात्मा अन्तर्मुखचित्तः पश्यति तदुभयैक्यं
जानातीत्यर्थः ॥

इह केषांचिद्दर्शनं अर्चिरादिमार्गेण लोकान्तरप्राप्तिः
मुक्तिः इति , तन्निराकर्तुम् ' अत्र ब्रह्म समश्नुते '
इत्यादि
श्रुत्या पूर्वोक्तज्ञानिनो मुक्तिस्वरूपमाह---

यत्र यत्र मृतो ज्ञानी येन केनापि मृत्युना ।
यथा सर्वगतं व्योम तत्र तत्र लयं गतः ॥८ ॥

सर्वगतं सर्ववस्त्ववच्छिन्नं व्योम आकाशं यथा
अवच्छेदकवस्तुनाशे तत्रैव महाव्योम्नि लयम् ऐक्यं
प्राप्नोति , तथा सर्वगतः ज्ञानी सर्वत्र
परिपूर्णब्रह्माभिन्नः

शरीराद्युपाधिना भिन्नत्वेन व्यवह्रियमाणः ब्रह्मापरोक्ष-
ज्ञानी येन केन मृत्युना यत्र कुत्रापि वा मृतः
अज्ञानोपादानक-
देहं ज्ञानेन नाशयति , तत्र तत्रैव ब्रह्मणि लयम् ऐक्यं
गतः
प्राप्त एवेत्यर्थः । अनेन तत्त्वज्ञानिनो देशकालाद्यपेक्षा
मरणे
मा भूदिति सूचितम् । भृग्वग्न्याद्यपमृत्युनिमित्तक-
प्रायश्चित्तान्यपि आरुरुक्ष्वधिकृतानि इति वेदितव्यम् ॥

एकस्यापि जीवस्य देहाद्यवच्छेदकभेदेन नानात्वं
जीव-
स्याणुत्वपक्षे न सम्भवतीत्याशङ्क्य जीवस्य व्यापित्वं
साधयति ---

शरीरव्यापितं व्योम भुवनानि चतुर्दश ।
निश्चलो निर्मलो देही सर्वव्यापी निरञ्जनः ॥९ ॥

शरीरव्यापितं शरीरादिसर्वद्रव्यव्यापितं व्योमं
आकाशं
यथा भुवनानि चतुर्दश भूर्भुवरादीनि व्यापितं सत्
वर्तते ,
एवं निश्चलः क्रियारहितः निर्मलः परिशुद्धः निरञ्जनः
स्वयं-
प्रकाशो देही जीवः सर्वव्यापी जगद्व्यापीत्यर्थः ।
जगन्मात्रस्य
अविद्यापरिणामत्वेन जगदुपादानाविद्याप्रतिबिम्बस्यैव जीवत्वेन
तस्य व्यापित्वमेव नाणुत्वमिति भावः ॥

एवं तत्त्वज्ञानिनो मुक्तिस्वरूपमभिधाय ततः परं
तत्त्व-
ज्ञानसाधनानुष्ठातुः तदेव सर्वपापप्रायश्चित्तमित्याह-
--

मुहूर्तमपि यो गच्छेन्नासाग्रे मनसा सह ।
सर्वं तरति पाप्मानं तस्य जन्म शतार्जितम् ॥१० ॥

यः ज्ञानसाधनानुष्ठाता मनसा सह साधनेन सह मुहूर्तमात्रमपि नासाग्रे गच्छेत् नासाग्रे तत्त्वज्ञानार्थं निश्चलं चक्षुः कुर्यात् , तस्य तादृशहंसमुद्रानिष्ठस्य जन्मशतार्जितं अनेकजन्मसंचितं सर्वं यत्पापमस्ति तत्सर्वं पाप्मानं पापं योगी तरति नाशयतीत्यर्थः । तदुक्तम्
' यस्य
ब्रह्मविचारणं क्षणमपि प्राप्नोति धैर्यं मनः ' '
कुलं
पवित्रं जननी कृतार्था विश्वम्भरा पुण्यवती च तेन
' इत्यादि---

मुक्तिः द्विविधा---सद्यो मुक्तिः क्रममुक्तिरिति , तत्र सद्यो मुक्तिः
' यत्र यत्र मृतो योगी ' इत्यादिना, ' अत्र ब्रह्म
समश्नुते '
इत्यादि श्रुत्या च , प्रतिपादिता । ' ब्रह्मणा सह ते
सर्वे संप्राप्ते
प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं
परम् '
इत्यादिभिः प्रतिपादितां क्रममुक्तिं निरूपयितुम् ,
अर्चिरादिमार्गं गन्तुः
पुनरावृत्तिराहित्यम् , धूमादिमार्गं गन्तुः पुनरावृत्तिं च , निरूपयितुं योगधारणया तदुभयमार्गस्वरूपमाह---

दक्षिणे पिङ्गला नाडी वह्निमण्डलगोचरा ।
देवयानमिति ज्ञेया पुण्यकर्मानुसारिणी ॥११ ॥

दक्षिणे देअहस्य दक्षिणे भागे वह्निमण्डलगोचरा वह्नि-मण्डलं संप्राप्ता पुण्यकर्मानुसारिणी पुण्यकर्मभिः प्राप्तुं योग्या पिङ्गला नाम नाडी मूलाधारादारभ्य दक्षिणभागतः सहस्रारपर्यन्तं व्यामा या नाडी सा देवयानमिति ज्ञेया पुनरा-
वृत्तिरहितार्चिरादिमार्ग इति ज्ञेयत्यर्थः ॥

धूमादिमार्गप्रापकेलानाडीस्वरूपमाह---

इला च वामनिश्वाससोममण्डलगोचरा ।
पितृयानमिति ज्ञेयं वाममाश्रित्य तिष्ठति ॥१२ ॥

इलानाडी वामनिश्वाससोममण्डलगोचरा वामनासापुट-
मार्गेण चन्द्रमण्डलं प्राप्ता वाममाश्रित्य तिष्ठति ,
मूला-
धारादारभ्य वामभागतः सहस्रारपर्यन्तं गता या नाडी
सा पितृयानमिति ज्ञेया पुनरावृत्त्यनुकूलधूममार्ग इति
ज्ञेयेत्यर्थः ॥

एवमिलापिङ्गलानाड्योः स्थानं स्वरूपं च अभिधाय
सुषुम्नानाडीस्वरूपं निरूपयितुं तत्सम्बन्धिन्याः ब्रह्म-
दण्ड्याः स्वरूपमाह---

गुदस्य पृष्ठभागेऽस्मिन्वीणादण्डस्य देहभृत् ।
दीर्घास्ति मूर्ध्निपर्यन्तं ब्रह्मदण्डीति कथ्यते ॥१३ ॥

अस्मिन् देहे गुदस्य मूलाधारस्य पृष्ठभागे
पश्चिम-
भागे वीणादण्डस्य देहभृत् वीणायास्तन्त्र्याधारभूतो
यो दण्डः तदाकारभृत् तद्वत्स्थितं मूर्ध्निपर्यन्तं
सहस्रारपर्यन्तव्याप्तं यद्दीर्घास्ति दीर्घं पृष्ठभाग-
स्थितम् , तत् ब्रह्मनाडीति कथ्यते
ब्रह्मैक्यप्रतिपादकसुषुम्ना-
धारत्वादिति भावः ॥

इतः परं सुषुम्नानाडीस्वरूपमाह---

तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं ब्रह्मनाडीति सूरिभिः ।

तस्य ब्रह्मदण्ड्याख्यास्थ्नः अन्ते अग्रे सूक्ष्मं सुषिरं
रन्ध्रं वर्तत इति शेषः , तद्गता नाडी सूरिभिः विवेकिभिः
ब्रह्मनाडीति ब्रह्मैक्यप्रतिपादिका नाडीति कथ्यत इति शेषः
॥

तामेव नाडीं निरूपयति---

इलापिङ्गलयोर्मध्ये सुषुम्ना सूक्ष्मरूपिणी ।
सर्वं प्रतिष्ठितं यस्मिन्सर्वगं सर्वतोमुखम् ॥१४ ॥

इलापिङ्गलनाड्योर्मध्ये सूक्ष्मरूपिणी अतिसूक्ष्मबिस-
तन्तुरूप्णी मूलाधारादारभ्य स्वाधिष्ठानादिचक्रद्वारा
सहस्रारपर्यन्तं गता कुण्डलिनी शक्तिरिति प्रसिद्धा या
सुषुम्ना
नाडी , तस्याः अग्रे उपरि सर्वं सर्वात्मकं विश्वतोमुखं
सर्व-
द्रष्टृ सर्वगं सर्वव्याप्तं यत्तेजः ब्रह्मज्योतिः , तत्
प्रतिष्ठितं विद्यत इत्यर्थः , ' तस्याः शिखाया मध्ये
'
इति श्रुतेः । ' शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां
मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति---
'
इत्यादिश्रुतेः ।

सुषुम्नामार्गगतस्य ब्रह्मप्राप्तिं निरूपयितुं तस्याः
कुण्डलिन्याः सकलजगदात्मकत्वं सकलजगदाधारत्वं सर्व-
देवात्मत्वं सर्ववेदाधारकत्वं च आह---

तस्य मध्यगताः सूर्यसोमाग्निपरमेश्वराः ।
भूतलोका दिशः क्षेत्रसमुद्राः पर्वताः शिलाः ॥१५ ॥

द्वीपाश्च निम्नगा वेदाः शास्त्रविद्याकलाक्षराः ।
स्वरमन्त्रपुराणानि गुणाश्चैते च सर्वशः ॥१६ ॥

बीजं बीजात्मकास्तेषां क्षेत्रज्ञाः प्राणवायवः ।
सुषुम्नान्तर्गतं विश्वं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥१७ ॥

सूर्यसोमाग्निपरमेश्वराः सूर्यमण्डलसोममण्डल-
वह्निमण्डलानि तन्मध्यस्थितेश्वरश्च , भूतलोकाः पञ्च-
महाभूतानि व्योमादीनि , चतुर्दश भुवनानि भूर्भुवः-
सुवरादीनि , दिशः पूर्वादयः , क्षेत्राणि वाराणस्यादीनि ,

समुद्राः लवणेक्ष्वादयः , पर्वताश्च मेर्वादयः , शिलाः
यज्ञशिलाः चित्तशिलादयः , द्वीपाः जम्ब्वादयः , निम्नगाः
जाह्नव्यादयः , वेदाः ऋग्वेदादयः , शास्त्राणि
मीमांसादीनि ,
कलाः चतुःषष्टिकलाः , अक्षराः ककारादीनि , स्वराः
अकारादयः , मन्त्राः गायत्र्यादयः , पुराणानि
ब्रह्माण्डादीनि ,
गुणाः सत्त्वादयः , बीजं प्रधानम् , बीजात्मकाः
महदादयः ,
क्षेत्रं जानन्तीति क्षेत्रज्ञाः जीवाः , प्राणवायवः---
प्राणादयः
पञ्चनागादयः पञ्च आहत्य दशवायवः , सर्व एते तस्य
सुषुम्नानाडीविशेषस्य मध्यगताः यस्मात् ,
तस्मात्कारणात्
सर्वं जगज्जातं सुषुम्नान्तर्गतं कुण्डलिनीशक्त्यन्तर्भूत-
मित्यर्थः । अत एव तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् इति , '
तस्यान्ते
सुषिरꣳ सूक्ष्मं तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितम् ' इति
श्रुतेः ॥

तस्मात्सर्वजगदुत्पत्तिकारणमाह---

नानानाडीप्रसवकं सर्वभूतान्तरात्मनि ।
ऊर्ध्वमूलमधः शाखं वायुमार्गेण सर्वगम् ॥१८ ॥

सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां अन्तरात्मनि देहे नाना-
नाडीप्रसवकं नानानाड्युत्पत्तिस्थानभूतम् , ऊर्ध्वमूलं
ऊर्ध्वं ब्रह्म तदेव मूलं उत्पत्तिस्थानं यस्य तत् , अधः-
शाखं हिरण्यगर्भादिसृष्टिपरम्पराख्यादधः प्रसृत-
तिर्यगादिशाखम् , वायुमार्गेण प्राणापानादिवायुमार्गेण ,
सर्वगं सर्वव्याप्तं सत् जगदुपादानतया तिष्ठतीत्यर्थः ॥

ब्रह्मोपासनस्थानतया इतरनाड्याधिक्यमाह---

द्विसप्ततिसहस्राणि नाड्यः स्युर्वायुगोचराः ।
कर्ममार्गेण सुषिरास्तिर्यञ्चः सुषिरात्मकाः ॥१९ ॥

अधश्चोर्ध्वगतास्तासु नवद्वाराणि शोधयन् ।
वायुना सह जीवोर्ध्वज्ञानी मोक्षमवाप्नुयात् ॥२० ॥

वायुगोचराः वायुसंचारानुकूलाः नाड्यः सिराः द्विसप्ततिसहस्राणि द्व्याधिकसप्ततिसहस्राणि कर्ममार्गेण सुषिराः पुनरावृत्तिप्रापकसुषिरवत्यः ; अत एव तिर्यञ्चः तिर्यग्भूताः सुषिरात्मकाः रन्ध्रप्रधानाः अधश्चोर्ध्वगताः अधोभागमूर्ध्वभागं च गताः सर्वत्र व्याप्ताः ; तासु नाडीषु मध्ये सुषुम्नानाड्या नव द्वाराणि शिधयन् प्राणायामेन मुखादिसर्वद्वाराणि शोधयन् ; जीवः वायुना सह ऊर्ध्वज्ञानी ब्रह्मापरोक्षज्ञानी सन्
मोक्षमवाप्नुयात्
ब्रह्मैक्यं प्राप्नुयादित्यर्थः । ' तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ' इत्यादिश्रुतेरिति भावः ॥

तस्याः कुण्डलिन्याः सकलजगदाधारकत्वेन च उपासनां कर्तुमस्यामेव सर्वाणीन्द्रादिपुराणि कल्पयति---

अमरावतीन्द्रलोकोऽस्मिन्नासाग्रे पूर्वतो दिशि ।
अग्निलोको हृदि ज्ञेयश्चक्षुस्तेजोवती पुरी ॥२१ ॥

अस्मिन्नाडीविशेषे पूर्वतो दिशि पूर्वस्यां दिशि नासाग्रे नासिकाग्रभागे अमरावती अमरावत्याख्यः इन्द्रलोकः इन्द्रादिदेवावासभूतो लोकः वर्तत इति शेषः । तथा अनन्तरं चक्षुः दक्षिणं नेत्रं तेजोवती तेजोवती नाम पुरीति प्रसिद्ध ,
हृदि हृदये
अग्निलोकः अग्न्यादिदेवावासभूतो लोकः ज्ञेयः वर्तत इति शेषः ॥

याम्या संयमनी श्रोत्रे यमलोकः प्रतिष्ठितः ।
नैर्ऋतो ह्यथ तत्पार्श्वे नैर्ऋतो लोक आश्रितः ॥२२ ॥

श्रोत्रे दक्षिणे कर्णे याम्या यमसम्बन्धिनी
संयमिन्याख्यो
यमलोकः यमादिदेववासभूतो लोकः प्रतिष्ठितः अस्तीत्यर्थः ।

अथ तत्पार्श्वे दक्षिणकर्णभागे नैर्ऋतः निर्ऋतिसम्बन्धो नैर्ऋत्याख्यो लोकः आश्रितः अस्तीत्यर्थः ॥

किंच---

विभावरी प्रतीच्यां तु पृष्ठे वारुणिका पुरी ।
वायोर्गन्धवती कर्णपार्श्वे लोकः प्रतिष्ठितः ॥२३ ॥

प्रतीच्यां पश्चिमदिशि पृष्ठे पश्चिमभागे
विबावरी-
संज्ञका वारुणिका पुरी वरुणसम्बन्धिनी पुरी वर्तत इति
शेषः ;
कर्णपार्श्वे वामकर्णसमीपे गन्धवती गन्ध्वतीपुर्याख्या
वायोर्लोकः प्रतिष्ठितः अस्तीत्यर्थः ॥

किंच---

सौम्या पुष्पवती सौम्ये सोमलोकस्तु कण्ठतः ।
वामकर्णे तु विज्ञेयो देहमाश्रित्य तिष्ठति ॥२४ ॥

सौम्ये उत्तरदिशि कण्ठतः कण्ठदेशादारभ्य वामकर्णे वामश्रोत्रे सौम्या कुबेरसम्बन्धिनी पुष्पवती पुष्पवत्याख्या सोमलोकः एवं देहमाश्रित्य तिष्ठतीति विज्ञेयः ॥

किंच---

वामे चक्षुषि चैशानी शिवलोको मनोन्मनी ।
मूर्ध्नि ब्रह्मपुरी ज्ञेया ब्रह्माण्डं देहमाश्रितम् ॥२५ ॥

वामे चक्षुषि वामनेत्रे ऐशानी ईशानसम्बन्धिनी मनोन्मनी मनोन्मनीपुर्याख्यः शिवलोकः शिवावासभूतो लोकः ज्ञेयः ; मूर्ध्नि शिरसि ब्रह्मपुरी ब्रह्मलोकः ज्ञेयः ; एवं ब्रह्माण्डं सर्वजगज्जातं देहमाश्रितं देह एव वर्तत इत्यर्थः ॥

देहे एव लोकादिकल्पनामाह---

पादादधः शिवोऽनन्तः कालाग्निप्रलयात्मकः ।
अनामयमधश्चोर्ध्वं मध्यमं तु बहिः शिवम् ॥२६ ॥

पादादधः पादाधःप्रदेशे अनन्तः महाशेषः वर्तते
,
स तु कीदृशः ? शिवः रुद्रात्मकः ; पुनः कीदृशः ?
कालाग्निप्रलयात्मकः प्रलयकालाग्न्यात्मक इत्यर्थः ; '
त्रिलोक्यां
दह्यमानायां संकर्षणमुखाग्निना ' इति स्मृतेरिति
भावः ।
तदधः किमित्याशङ्क्याह---अधश्चोर्ध्वमिति अधोदेशे
ऊर्ध्व-
देशे मध्यदेशे बहिर्देशे च सर्वत्र अनामयं निरञ्जनं शिवं
मङ्गलात्मकं ब्रह्मैव वर्तत इत्यर्थः ॥

शेषोपरि अतलादिलोककल्पनामाह---

अधः पदोऽतलं विद्यात्पादं च वितलं विदुः ।
नितलं पादसन्धिश्च सुतलं जङ्घमुच्यते ॥२७ ॥

महातलं तु जानु स्यादूरुदेशो रसातलम् ।
कटिस्तालतलं प्रोक्तं सप्त पातालसंज्ञया ॥२८ ॥

पदः पादस्याधोदेशे अतललोकं विद्यात् ; पादं तु
वितलं
लोकमिति विदुः योगिन इति शेषः ; पादसन्धिं तु गुल्फस्थानं
नितलं विद्यात् ; जङ्घं सुतलमित्युच्यते ; जानुदेशः
महातलं
स्यात् ; ऊरुदेशः रसातलं विद्यात् ; कटिदेशः तलातलं
प्रोक्तम् ; एवं देहावयवाः सप्त पातालादिलोकसंज्ञया
कल्पनीया इत्यर्थः ॥

किंच---

कालाग्निनरकं घोरं महापातालसंज्ञया ।

पातालं नाभ्यधोभागो भोगीन्द्रफणिमण्डलम् ॥२९ ॥

वेष्टितः सर्वतोऽनन्तः स बिभ्रज्जीवसंज्ञकः ।

घोरं भयंकरं कालाग्निनरकं कालाग्निदेशवत् कालाग्न्या-
कारसह्यनरकदेशवत् भोगीन्द्रफणिमण्डलं भोगीन्द्राः सर्पराजानः फणयः इतरे सर्पाः तेषां मण्डलं समूहवत् यत् पातालम् , तत् नाभ्यधोभागे नाभ्यधःप्रदेशे महापातालसंज्ञया अभिहितमिति विद्यात् ; स जीवसंज्ञकः जीवसंज्ञावान् शेषः सर्वतः सर्वं वेष्टितः सन् बिभ्रन्सन्
स्थितः कुण्डलाकारेणावृत्य वर्तत इत्यर्थः ॥

भूलोकं नाभिदेशं तु भुवर्लोकं तु कुक्षितः ॥३० ॥

हृदयं स्वर्गलोकं विद्यात् , तत्र सूर्यादिग्रहाः नक्षत्राणि च तिष्ठन्तीत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ॥

किंच---

हृदयं स्वर्गलोकं तु सूर्यादिग्रहतारकाः ।
सूर्यसोमसुनक्षत्रं बुधशुक्रकुजाङ्गिराः ॥३१ ॥

मन्दश्च सप्तमो ह्येष ध्रुवोऽतः स्वर्गलोकतः ।

सूर्यसोमेत्यादि सूर्यादिग्रहनक्षत्रमित्यस्य व्याख्यानम् । ध्रुवोऽन्तः स्वर्गलोकतः स्वर्गलोकस्यान्ते ध्रुवो वर्तत इत्यर्थः ॥

एवं कल्पनाफलमाह

हृदये कल्पयन्योगी तस्मिन्सर्वसुखं लभेत् ॥३२ ॥

योगी हृदये एव सूर्यादिग्रहनक्षत्रादीनि कल्पयन् तस्मिन्

हृदि कल्पनाविशेषेण सर्वसुखं लभेत् ;
तत्तल्लोकगतसुखानि
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

किंच---

हृदयस्य महर्लोकं जनोलोकं तु कण्ठतः ।
तपोलोकं भ्रुवोर्मध्ये मूर्ध्नि सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥३३ ॥

हृदयस्योपरीति शेषः । स्पष्टमन्यत् ॥

एवं देहे एव सर्वलोककल्पनामुक्त्वा तल्लयप्रकारमाह---

ब्रह्माण्डरूपिणी पृथ्वी तोयमध्ये विलीयते ।
अग्निना पच्यते तोयं वायुना ग्रस्यतेऽनलः ॥३४ ॥

आकाशं तु पिबेद्वायुं मनश्चाकाशमेव च ।
बुद्ध्यहङ्कारचित्तं च क्षेत्रज्ञः परमात्मनि ॥३५ ॥

अत्र तामसाहङ्कारकार्याणां पृथिव्यादीनां सात्त्विक-
अहङ्कारकार्ये मनसि क्रमेण लयकथनं मनोवृत्तिविषय-
त्वादुपचारात् इति मन्तव्यम् । तच्च मनो बुद्धौ बुद्धि-
रहङ्कारे अहङ्कारं चित्ते चित्तं क्षेत्रज्ञे क्षेत्रज्ञः
परमात्मनि एवं सर्वात्मनि प्रविलापयेदित्यर्थः ॥

एवं योगाभ्यासेन ब्रह्मैक्यानुसन्धानवतः सकल-
दुरितनिवृत्तिरित्याह---

अहं ब्रह्मेति मां ध्यायेदेकाग्रमनसा सकृत् ।
सर्वं तरति पाप्मानं कल्पकोटिशतैः कृतम् ॥३६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥

जीवस्य मुक्तिस्वरूपमाह---

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो नश्यति नाकाशं तद्वज्जीव इहात्मनि ॥३७ ॥

घटे नीयमाने पूर्वदेशाद्गदेशं प्राप्यमाने घटे नष्टे च यथा घटाकाशं महाकाशे ऐक्यं प्राप्नोति , तद्वज्जीवः परमात्मनीत्यर्थः ॥

किंच---

घटाकाशमिवात्मानं विलयं वेत्ति तत्त्वतः ।
स गच्छति निरालम्बं ज्ञानालोक्यं न संशयः ॥३८ ॥

यः आत्मानं जीवं घटाकाशमिव परमात्मनि लयं गतं तत्त्वतः यथार्थतया वेत्ति , सः ज्ञानी निरालम्बं निःसङ्गं
ज्ञानालोक्यं ब्रह्मप्रकाशात्मतत्त्वं गच्छति प्राप्नोति , न संशयः सन्देहो नास्तित्यर्थः ॥

एतस्य ज्ञानयोगस्य किमपि तुल्यमित्याह---

तपेद्वर्षसहस्राणि एकपादस्थितो नरः ।
एकस्य ध्यानयोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥३९ ॥

आलोड्य चतुरो वेदान्धर्मशास्त्राणि सर्वदा ।
यो वै ब्रह्म न जानाति दर्वी पाकरसं यथा ॥४० ॥

यथा खरश्चन्दनभारवाही
सारस्य वाही न तु चन्दनस्य ।
एवं हि शास्त्राणि बहून्यधीत्य
सारं त्वजानन्खरवद्वहेत्सः ॥४१ ॥

चन्दनभारवाही श्रीचन्दनकाष्ठभारवाही खरः चन्दनसारवाही न भवति तद्गन्धानुभववान्न भवति , एवं बहूनि शास्त्राण्यधीत्यपि सारं तु अजानन् ब्रह्म न जानन् खरवत् शोच्यः आक्रोश्य इत्यर्थः ॥

ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं सर्वमनुष्ठेयम् , ज्ञाते तु
सर्वं
व्यर्थमित्याह---

अनन्तकर्म शौचं च जपो यज्ञस्तथैव च ।
तीर्थयात्रादिगमनं यावत्तत्त्वं न विन्दति ॥४२ ॥

देहे भिन्नेऽप्यात्मैक्यं दृष्टान्तेनाह ---

गवामनेकवर्णानां क्षीरं स्यादेकवर्णकम् ।
क्षीरवद्दृश्यते ज्ञानं देहिनां च गवां यथा ॥४३ ॥

अनेकवर्णानां शुक्लादिभिन्नभिन्नवर्णानां गवां
क्षीरं
यथा एकवर्णम् , मीमांसकमते गुणव्यक्तेरेकत्वादिति भावः
;
तथा भिन्नभिन्नानां देहिनां ज्ञानं ब्रह्म एकं दृश्यत
इत्यर्थः ॥

अहं ब्रह्मेति नियतं मोक्षहेतुर्महात्मनाम् ।
द्वे पदे बन्धमोक्षाय न ममेति ममेति च ॥४४ ॥

ममेति बध्यते जन्तुर्न ममेति विमुच्यते ॥

ममेति ममताविषयत्वेन स्वीकृतं सर्वं बन्धाय
भवति ;
न ममेति ममत्वं विहाय त्यक्तं मोक्षायैवेत्यर्थः ।
स्पष्टमन्यत् ॥

अहङ्कारत्यागकार्यमाह---

मनसो ह्युन्मनीभावाद्द्वैतं नैवोपलभ्यते ।
यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥४५ ॥

मनसः चित्तस्य उन्मनीभावात् अहङ्कारत्यागात्

द्वैतं
नैवोपलभ्यते , अहङ्कारोपाधिकत्वाद्भेदस्येति भावः । तथा
उन्मनीभावं मनो यदा याति निष्कृष्टाहङ्कार चैतन्यं
भवति तदा तदेव परमं पदं मोक्ष इत्यभिधीयते ॥

ब्रह्मविचारमकुर्वतः सर्वं व्यर्थमित्याह---

हन्यान्मुष्टिभिराकाशं क्षुधार्तः कण्डयेत्तुषम् ।
नाहं ब्रह्मेति जानाति तस्य मुक्तिर्न जायते ॥४६ ॥

योो वेदशास्त्राण्यधीत्य श्रुत्वापि नाहं ब्रह्मेति
जानाति तस्य सर्वाणि शास्त्रणि प्रयासकराण्येव । यथा
क्षुधार्तः
मुष्टिभिराकाशं हन्याच्चेति करभङ्ग एव जायते न किमपि
फलं
यथा वा तुषं कण्डयेदवहन्यात् । अवहननश्रम एव फलं
न तु
तण्डुलभावः तद्वन्मुक्तिर्न जायते इति भावः । तदुक्तं
भागवते ' तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा
स्थूलतुषा-
वधातिनाम् ' इति ॥

इति श्रीगौडपादाचार्यविरचितायाम्
उत्तरगीताव्याख्यायाम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

योगी व्यर्थक्रियालापपरित्यागेन शान्तधीः ।
तृतीये शरणं यायाद्धरिमेवेति कीर्त्यते ॥

श्रीभगवानुवाच---

अनन्तशास्त्रं बहुवेदितव्य-
मल्पश्च कालो बहवश्च विघ्नाः ।
यत्सारभूतं तदुपासितव्यं

हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रम् ॥१ ॥

विवेकिना योगिना
सारभूतमध्यात्मशास्त्रमेवोपासितव्यं न
त्वन्यत् अशक्यत्वात् अनन्तशास्त्रं पर्यवसानरहितानि
शास्त्राणीत्यर्थः । यथाकथंचित्पर्यवसानेऽपि बहु
वेदितव्यं
तत्तात्पर्याणि बहूनि वेदितव्यानीत्यर्थः । ज्ञातुं शक्यत्वेऽपि
कालः स्वल्प एव ' पुंसो वर्षशतं ह्यायुः ' इति
न्यायात् ।
तस्माद्यत्सारभूतं सर्वशास्त्रानालोड्य
यन्निश्चितमखण्डैकरसं
ब्रह्म तदेवोपासितव्यम् । तदुक्तम् ' आलोड्य
सर्वशास्त्राणि '
इत्यादि । उक्तं च हरिवंशे---'
असत्कीर्तनकान्तारपरिवर्तनपांसुभिः ।
वाचं हरिकथालापगङ्गयैव पुनीमहे ' इति । तत्र
दृष्टान्तमाह---हंसो यथा अम्बुमिश्रत्वेऽपि अम्ब्वंशं
विहाय
क्षीरमेवोपादत्ते तद्वदिति भावः ॥

तस्मात्पाण्डित्यं निर्विद्येत्यादिश्रुत्या पाण्डित्यप्रकटनस्य
ब्रह्मोपासनाप्रतिबन्धकत्वेन सर्वमपि पाण्डित्यं हेयमित्याह-
--

पुराणं भारतं वेदशास्त्राणि विविधानि च ।
पुत्रदारादिसंसारो योगाभ्यासस्य विघ्नकृत् ॥२ ॥

योगाभ्यासस्य आत्मैक्ययोगाभ्यासस्य । शेषं
स्पष्टम् ॥
किं च आत्मविचारमन्तरेण इतरशास्त्राणि न विचारयितव्या-
नीत्याह---

इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयं यः सर्वं ज्ञातुमिच्छति ।
अपि वर्षसहस्रायुः शास्त्रान्तं नाधिगच्छति ॥३ ॥

सहस्रवर्षपरिमितायुष्मानपि एकैकस्य शास्त्रस्य अन्तं पारं भावनिश्चयं वा नाधिगच्छति ; किमुत वक्तव्यम् सर्वाणि शास्त्राणि नाधिगच्छतीति भावः ॥

तर्हि सर्वमपि विहाय अधिगन्तव्यं वा किमित्याशङ्क्याह---

विज्ञेयोऽक्षरतन्मात्रं जीवितं चापि चञ्चलम् ।
विहाय शास्त्रजालानि यत्सत्यं तदुपास्यताम् ॥४ ॥

अक्षरतन्मात्रं नाशरहितसत्तामात्रात्मक आत्मा विज्ञेयः ।तत्र च वैराग्यार्थं जीवितमपि चञ्चलमिति विज्ञेयम् ,
' चरमश्वासवेलायां यत्कृत्यं तत्सदा कुरु ' इति न्यायात् ।तस्माच्छास्त्रजालानि विहाय यत्सत्यं तदेवोपास्यतामिति ॥

इन्द्रियजये वैराग्यं स्वत एव जायत इत्याह---

पृथिव्यां यानि भूतानि जिह्वोपस्थनिमित्तिकम् ।
जिह्वोपस्थपरित्यागे पृथिव्यां किं प्रयोजनम् ॥५ ॥

जिह्वोपस्थनिमित्तिकम् आहारव्यवायनिमित्तं सत् पृथिव्यां यानि भूतानि सन्ति , प्रायशः तत्परित्यागी चेत् , पृथिव्यां किं प्रयोजनम् , किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः , ' जितं सर्वं जिते रसे ' इति न्यायात् ॥

एवमात्मसमाधिनिष्ठस्य सर्वत्र ब्रह्मदर्शनमेव , नान्यद्दर्शनमित्याह---

तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान्पाषाणमृन्मयान् ।
योगिनो न प्रपद्यन्ते आत्मध्यानपरायणाः ॥६ ॥

तीर्थस्नानादिना देवतापूजादिना च अध्यात्मसमाधौ सिद्धे पुनस्तेन किं प्रयोजनमिति भावः । स्पष्टमन्यत् ॥

योगिनः सर्वत्र ब्रह्मदर्शनमेवेत्येतत् अधिकारिभेदेनोपपादयति---

अग्निर्देवो द्विजातीनां मुनीनां हृदि दैवतम् ।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां सर्वत्र समदर्शिनाम् ॥७ ॥

द्विजातीनां कर्मकाण्डरतानाम् अग्निर्दैवतम् ,
मुनीनां
मननशीलानां योगिनां हृदि हृत्कमलमध्यस्थिता परि-
च्छिन्नमूर्तिर्दैवतम् , स्वल्पबुद्धीनां प्राकृतानां तु
मृत्पाषाणादिप्रतिमैव दैवतम् , समदर्शिनां तु
आरूढानां
सर्वत्र ' सर्वं खल्विदं ब्रह्म ' इति श्रुत्या सर्वमपि
दैवतमेवेत्यर्थः ॥

तस्मात् ज्ञानेनैव ज्ञातव्यम् , ज्ञानाभावे
ब्रह्म न
पश्यतीत्याह---

सर्वत्रावस्थितं शान्तं न प्रपश्येज्जनार्दनम् ।
ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वादन्धः सूर्यमिवोदितम् ॥८ ॥

सर्वत्रावस्थितं सर्वत्र परिपूर्णमपि अज्ञः न
पश्यति ; तत्र
हेतुः ज्ञानचक्षुर्विहीनत्वात्
ज्ञानाख्यचक्षूरहितत्वात् ,
तत्र दृष्टान्तमाह---अन्ध इति । स्पष्टमन्यत् ॥

सर्वं ब्रह्मेत्येत्तदुपपादयति---

यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र परं पदम् ।
तत्र तत्र परं ब्रह्म सर्वत्र समवस्थितम् ॥९ ॥

यत्र यत्र मनो याति मनो यद्यद्विषयीकरोति तत्र तत्र परं
सर्वोत्कृष्टं पदं प्राप्य स्थानं परं ब्रह्मैव समवस्थितम् ।
घटः स्फुरतीत्यादिस्फुरणानुभवादिति भावः ॥

एतादृशस्य योगिनः सर्वमपि प्रत्यक्षतया भासत इत्याह---

दृश्यन्ते दृशि रूपाणि गगनं भाति निर्मलम् ।
अहमित्यक्षरं ब्रह्म परमं विष्णुमव्ययम् ॥१० ॥

परमं सर्वोत्कृष्टमक्षरमपक्षयरहितमव्ययं नाशरहितं विष्णुं परमात्मानमहमित्यभेदेनैव यो भावयति तस्य भावयितुः दृशि ज्ञाने रूपाणि दृश्यन्ते नामरूपात्मकानि जगन्ति भासन्त इत्यर्थः । गगनमपि निर्मलं भासते ; तथा च सर्वमपि प्रत्यक्षेणानुभवतीत्यर्थः । इयं चारुरुक्षावस्थायामन्तरापतिता योगसिद्धिरिति तत्त्वज्ञा वर्णयन्ति । आरूढस्य ब्रह्मनिष्ठत्वेनैतद्दर्शनायोगात् । ' या निशा सर्वभूतानाम् ' इति स्मृतेः ।

दृश्यते चेत्खगाकारं खगाकारं विचिन्तयेत् ।
सकलं निष्कलं सूक्ष्मं मोक्षद्वारेण निर्गतम् ॥११ ॥

अपवर्गस्य निर्वाणं परमं विष्णुमव्ययम् ।
सर्वज्योतिर्निराकारं सर्वभूतगुणान्वितम् ॥१२ ॥

सर्वत्र परमात्मानं अहमात्मा परमव्ययम् ।

खगाकारं हंसात्मकं परं ब्रह्म ' हंसो विधिः शङ्कर एव हंसः हंसश्च विष्णुर्गुरुरेव हंसः ' इत्यादि स्मृतेः दृश्यते चेद्यदि प्रकाशेत तर्हि स्वयं ब्रह्मात्मा परब्रह्मात्मकः सन् सकलं तेजोमयं निष्कलं कलातीतं सूक्ष्मं प्रमाणागम्यं मोक्षद्वारेण निर्गतं मोक्षमार्गैकगम्यम् ॥

अपवर्गस्य निर्वाणं मोक्षसुखात्मकं परमम्

उत्कृष्टं विष्णुं व्यापकम् अव्ययं नाशरहितम्
सर्वतोज्योतिराकाशं
सर्वतः स्वयंप्रकाशं सर्वभूताधिवासिनं सर्वान्तर्नियामकं
परमात्मानं खगाकारं हंसात्मकं विचिन्तयेत्
ध्यायेदित्यर्थः ॥

एवं चिन्तयतः पापलेशोऽपि नास्तीत्याह---

अहं ब्रह्मेति यः सर्वं विजानाति नरः सदा ।
हन्यात्स्वयमिमान्कामान्सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥१३ ॥

सर्वं निषिद्धं कृत्वापि कर्मभिर्न स बध्यते इति ,
यः
सदा सर्वं ब्रह्मेति विजानाति , सर्वाश्यपि
सर्वनिषिद्धभक्ष्यपि
सर्वविक्रयी सर्वनिषिद्धविक्रय्यपि इमान् कामान्
अरिषड्वर्गान्
हन्यात् जयेत् , सर्वनिषिद्धकर्म कृत्वापि
तैर्निषिद्धकर्मभिर्न
बध्यते ॥

क्षणमात्रं वा ब्रह्मध्यानरतस्य
नान्यसुखचिन्तेत्याह---

निमिषं निमिषार्धं वा शीताशीतनिवारणम् ।
अचला केशवे भक्तिर्विभवैः किं प्रयोजनम् ॥१४ ॥

शीताशीतनिवारणं यथा तथा
शीतोष्णसुखदुःखादि-
द्वन्द्वसहिष्णुतया निमिषं निमिषार्धं वा केशवे भक्ति-
रचला चेत् , विभवैः भक्त्यतिरिक्तविषयसुखिअः किं
प्रयोजनमिति ॥

एतादृशो योगी यदि मोक्षमापेक्षेत , तर्हि

नान्यविषय-
चिन्तां कुर्यादित्याह---

भिक्षान्नं देहरक्षार्थं वस्त्रं शीतनिवारणम् ।
अश्मानं च हिरण्यं च शाकं शाल्योदनं तथा ॥१५ ॥

समानं चिन्तयेद्योगी यदि चिन्त्यमपेक्षते ।

योगी चिन्त्यं मोक्षं यदि अपेक्षेत , तर्हि
देहरक्षणार्थमेव
भिक्षान्न चिन्तयेत् , न त्विन्द्रियप्रीत्यर्थमित्यर्थः ;
वस्त्रं च
शीतनिवारणार्थं चिन्तयेत् , न अलंकाराय ; अश्मानं
पाषाणं
हिरण्यं सुवर्णं च शाकं शाल्योदनं च हेयोपादेयवैषम्य-
राहित्येन चिन्तयेदित्यर्थः ॥

किं च---

भूतवस्तुन्यशोचित्वं पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६ ॥

भूतवस्तुनि गतवस्तुनि अशोचित्वे गतमिति दुःखराहित्ये
सिद्धे , उपलक्षणमेतत् , आगामोवस्तुनिरपेक्षत्वे सिद्धे ,
वर्तमानवस्तुनि लब्धे हर्षराहित्ये सिद्धे च पुनर्जन्म न
विद्यते ॥

आत्मयोगमवोचद्यो भक्तियोगशिरोमणिम् ।
तं वन्दे परमानन्दं नन्दनन्दनमीश्वरम् ॥

इति श्रीगौडपादाचार्यविरचितायाम्
उत्तरगीताव्याख्यायाम्
तृतीयोऽध्यायः ॥

Encoded and proofread by Sunder Hattangadi sunderh at hotmail.com

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
Last updated October 3, 2010

http://sanskritdocuments.org